

Content

1. Introduction

2. Study Area

3. Natural and Human Infrastructure of Satara City

4. Land use Suitability of Developing Planning

5. Conclusion and Suggestions

Dr. Vinod V. Pawar

M.A., M.Phil., Ph.D.

Assistant Professor of Geography,
Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya,
Medha (Satara, Maharashtra)

Teaching Experience

14 Years

Research Specialization

Marketing Geography, GIS / GPS

Research Paper - 22 Published in National and international Journal

- 11 Presented in National / International Seminar / Conferences

Editor - International Journal - Journal of Current Science & Humanities

E-mail - vndpawar29@gmail.com



Dr. Suresh B. Zodage

M.A., B.Ed., Ph.D.

Associate Professor & Head

Department of Geography,
Chhatrapati Shivaji College, Satara (Maharashtra)

Teaching Experience

UG - 31 Years, PG - 11 Years

Research Specialization

Settlement Geography, Marketing Geography, Agriculture Geography,
Population Geography, GIS

Ph.D. Awarded Students - 08, **Working** - 06

M.Phil. Awarded Students - 06, **Working** - 03

Research Paper - 59 Published in National and international Journal

- 38 Presented in National / International Seminar / Conferences

Book Published - 02

Editor - International Journal - "Research Front"

Co-Editor - International Journal "Journal of Current Science & Humanities"

BoS- Ex- BoS Member, Mumbai University, Mumbai, K.B.P.College, Washi (Atonomous)
Ferguson College, Pune (Atonomous)

E-mail - sureshzodage@gmail.com



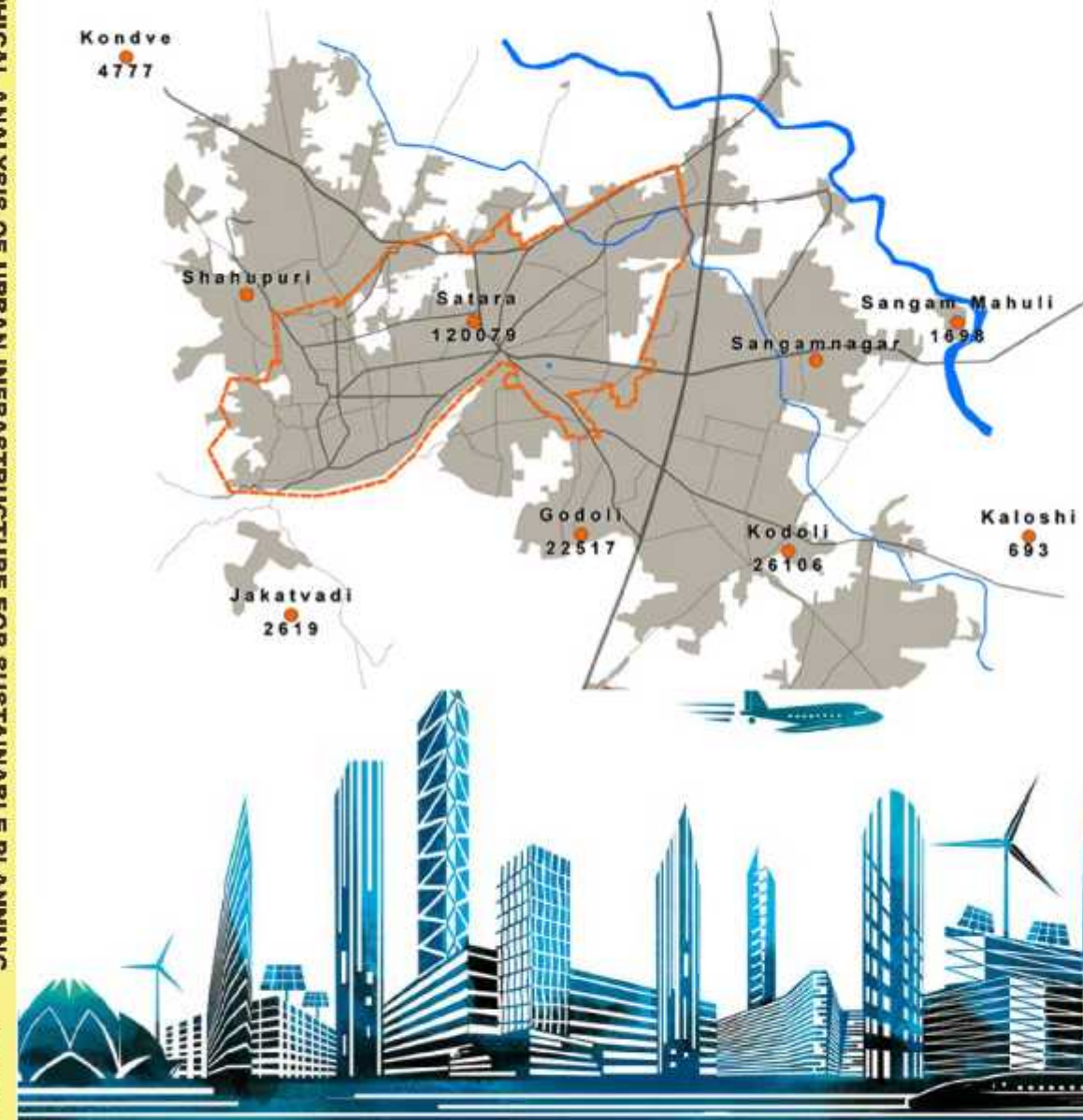
ISBN: 978-10-931719-5-0

A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF URBAN INFRASTRUCTURE FOR SUSTAINABLE PLANNING
of Satara City (Maharashtra)

Dr. Vinod V. Pawar
Dr. Suresh B. Zodage



A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF URBAN INFRASTRUCTURE FOR SUSTAINABLE PLANNING of Satara City (Maharashtra)



Dr. Vinod V. Pawar
Dr. Suresh B. Zodage

This book focuses in urban planning and design to provide integrated infrastructure solutions in the settlements, transportation, water, waste & sewage and energy systems. Systems integration is a particularly interesting topic as it enables firms to achieve a better organization and planning in different fields. It has been a long time since a number of projects have used the systems approach in an effort to simulate and achieve understanding of the interaction of the multitude of variables relevant to urban planning, but it hasn't been till now that the systems approach is starting to be extensively used for planning and obtaining new and complex urban infrastructure solutions to solve the problems arising. World high speed urbanization have enlarged populations gather in small geographical area of cities. Nowadays, the systems approach is starting to be commonly used in an effort to simulate and achieve understanding of the interaction of the multitude of variables relevant to urban planning to try solving this new challenge in the urban environment. At the same time, firms involved in the urbanization processes are also experiencing a need to change their models and develop new capabilities that enable them to carry out innovative services for an ever more complex system that is the urban environment.

Dr. Parag Khadke

M.A., B.Ed., Ph.D., N.E.T., U.B.L.E.T.
Head, Department of Geography
School of Earth Sciences,
S.R.T.M. University, Nanded (MS)

RETAIL MANAGEMENT



Dr. ASHOK V. GIRI

000139

Retail Management

Author and Publishing Copyrights © Dr. Ashok V. C.

Book Published in India

With

BLUE DIAMOND PUBLISHING INDIA

Plot no.27 SBI Colony, Junwani, Bhilai, Chhattisgarh

Zip code: 490020

Website: www.bluediamondpublishing.in

© Copyright, Author

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

Interior Design by Sharda Singh

Publishing Year 20-May-2017

ISBN: 978-93-86518-23-1

Price: 540.00 ₹

The opinions/ contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions/ standings/ thoughts of Blue Diamond Publishing or the Printing Press.

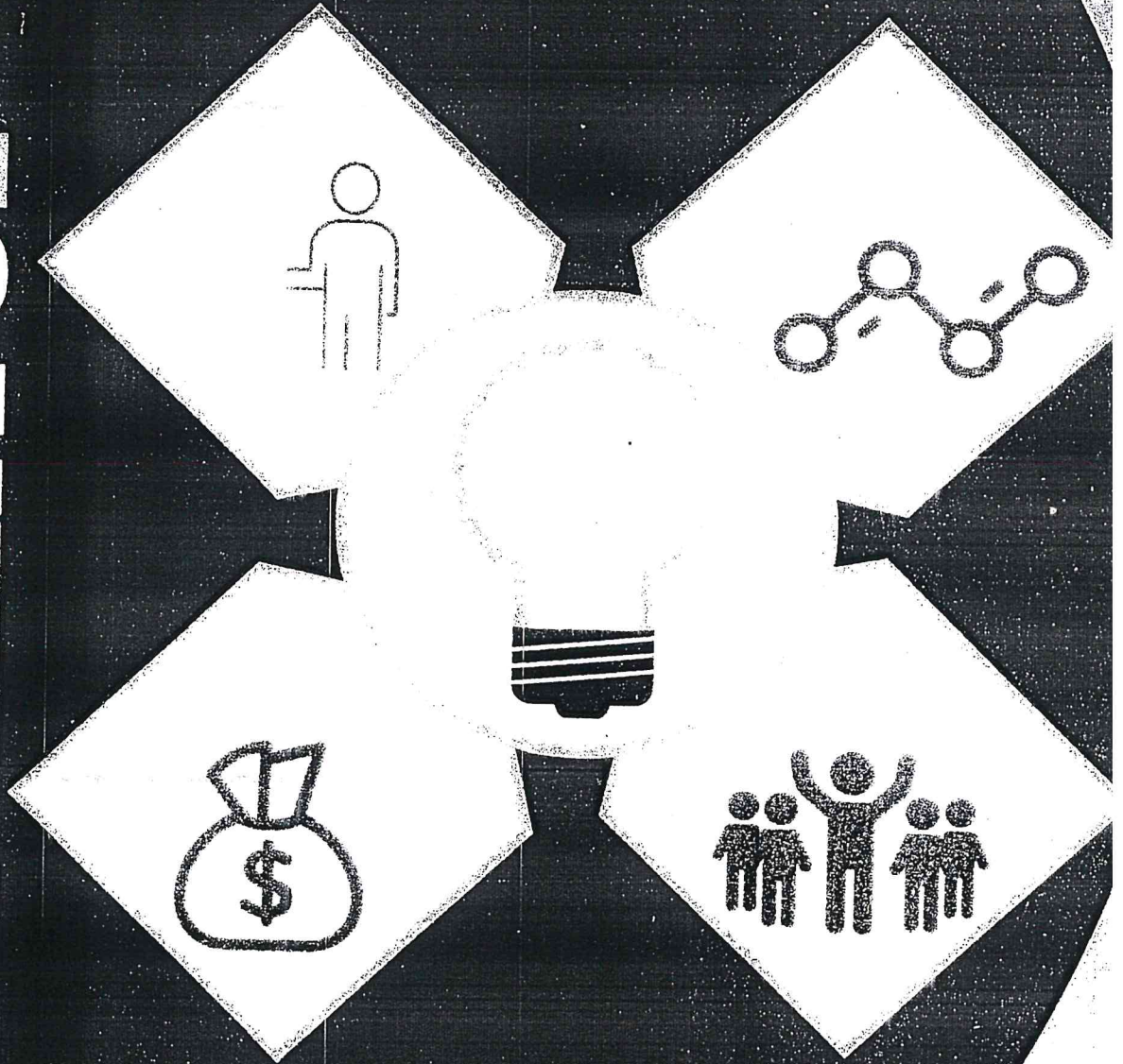
Printed and Distributed by Blue Diamond Publishing, India.

Dedication

I dedicate this research book to my beloved wife Sou.Aparna because of her hard work, co-operation, dedication and whole hearted support i have been able to bring my educational potential in reality.

Entrepreneurship

STARTUP



DR. ASHOK V. GIRI

000140

IDEA PUBLISHING

Block- 9b, Transit Flats, Hudco Place Extension

Near Andrews Ganj, New Delhi

Zipcode : 110049

Website: www.ideapublishing.in

© Copyright, Author

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN: 978-93-87063-38-9

Price: 500 ₹

Publishing Year: 2018

The opinions / contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions / standings / thoughts of idea publishing.

Printed in India

ii

Entrepreneurship

By

Dr. Ashok V. Giri



IDEA PUBLISHING
www.ideapublishing.in

iii

AUTHOR'S PROFILE

Dr. Jitendra K. Surti



He shows direct involvement in excellent academic career spanning 27 years of teaching and research in various subjects in commerce at post-Diploma level as well as post graduate level (MBA, MCA) and courses as special professor in MES, Satara College of Commerce, Ganga Road, Pune. He has been recognized as a research guide for M.Phil and Ph.D. courses in Savitribai Phule Pune University.

He has attended number of national and international conferences and published 66 research papers in various national research journals. He has been invited for presenting papers in various international conferences and seminars, Sydney, Australia and Austrian University of Applied Sciences, Vienna, Austria, Europe.

He has received number of prestigious award like Best Teacher Award (twice) from Sindhi Mahalax Corporation, Best AIO Award (twice) from Group Commanders Public NCC Group, PCC, Jamshedpur, Kashmir, Ganga, Commanders Ranchi, Bhandara Group, NGOs and other educational and social related institutions.

He is working since 2001 in the capacity of Head of National Cadet Corps Department, MES, Satara College of Commerce, Karve Road, Satara-410004. He has attended various NCC camps including 12 NCC camps at National level and in all NCC he won winner ship Trophy for Maharashtra.

He has organized several industrial study visits for students, such as District Industries Centre, Miteon, Garware wall ropes Ltd., Telco, Mapro Industries Ltd., Videcon Industries Ltd., Sahyadri Industries Ltd., Satara.

He has organized and conducted several study visits for Environment science students namely Kas Pathar, Satara, Ralegansiddhi as ideal village of famous social activists "Anna Hazare" and Ashrafi gram, Hivare Bazar, "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural development.

He has organized various Trekking Camps for NCC students on different forts such as Rajgad, Raigad, Rohideshwar, Toranj, Kenjalgad and Purandar as well as various tree plantation programs conducted by him. He also organized various pleasure trips for students in Kokan area of Maharashtra.

He has initiated and conducted various social rallies like Anti-Tobacco Rally, Anti Gutaka Rally, Anti-Smoking and Liquor Rally, Anti-Drink and Drive rally, 125 Km bicycle rally for spreading the awareness about tree plantation, village surveys, Traffic control in Pune city, security assistance in Ganapati Immersion procession and Dayaneshwar and Tukaram Maharaj Palkhi Yatra etc.

About the book

This book will be extremely valuable reference source and a guide for positive action. This is an entrepreneurship book which helps students, small and medium entrepreneurs and business honours to understand the venture creation process. This is actually quite useful for every entrepreneurs and students who needs to refer time to time to enhance knowledge on the subject. The case studies incorporated in this edition have been made more relevant. If you wish to perform like an entrepreneur, so then, I recommend to read this book.

You may reach the author at capuldrashho@gmail.com



Also available as an Ebook



9 789387 063389 >

STRATEGIC MANAGEMENT OF
Human Resource
AND
Knowledge Management



DR. ASHOK V. GIRI

000141

IDEA PUBLISHING

Block- 9b, Transit Flats, Hudco Place Extension

Near Andrews Ganj, New Delhi

Zipcode : 110049

Website: www.ideapublishing.in

© Copyright, Author

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN: 978-93-87063-58-7

Price: ₹ 750.00

Publishing Date: 20th May 2018

The opinions/ contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions/ standings/ thoughts of idea publishing.

Printed in India

ii

Strategic Management of Human Resource & Knowledge Management

By

Dr. Ashok V. Giri



IDEA PUBLISHING
www.ideapublishing.in

iii

Strategic Management of Human Resource & Knowledge Management

About the author



Dr. Ashok V. Giri
M.com, B.Ed, M.Phil, G.D.C.&A, Ph.D.(Marketing)

Dr. Ashok V. Giri is having an excellent academic career. He has 29 years of teaching experience in various subjects in Commerce at graduate level as well as post graduate level. Right now he is working as Associate Professor in MES, Garware College of Commerce, Karve Road, and Pune-411004. He is recognized Research guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule pune University. He has attended number of national and international conferences and Published 103 Research Papers in various reputed research Journals. He has been invited for presenting his research papers by Central Queensland University, Sydney, Australia and F H Wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of Prestigious awards like Best Teacher Award (twice) from Pune Municipal Corporation, Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune NCC Group, DDG Jammu & Kashmir, Group Commander Ranchi Jharkhand Group, NGOs and other educational and social related fields.

He is working since 2001 in the capacity of Head of National Cadet Corps Department, MES, Garware College of Commerce, Karve Road, Pune-411004. He has attended various NCC camps including 12 NIC camps at National level and in all NIC he won winner ship Trophy for Maharashtra.

He has organized several Industrial study visits for students. Such as District Industries centre, Mitcon, Garware wall ropes Ltd, Telco, Mapro industries Ltd., Videocon Industries Ltd., sahyadri Industries Ltd, Satara.

He has organized and conducted several study visits for Environment science students namely Kaas Pathar Satara, Ralegansiddhi as ideal Village of famous social activists - "Anna Hajare" and Aadarsh gram Hivare Bazaar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural development.

He has organized Various Trekking Camps for NCC students on different forts such as Rajgad, Rohideshwar, Torna, kenjalgad and Purandar as well as various tree plantation programs conducted by him. He also organized various pleasure trips for students in Kokan area of Maharashtra.

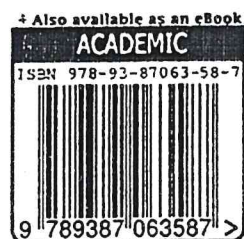
He has initiated and conducted various social rallies like Anti-Tobacco Rally, Anti Gutka Rally, Anti-Smoking and Liquor Rally, Anti-Drunk and Drive rally, 125 Km bicycle rally for spreading the awareness about tree plantation, village surveys, Traffic control in Pune city, security assistance in Ganpati immersion procession and Dnyaneshwar and Tukaram maharaj Palkhi Vari etc.

He has worked as support Executive on the organizing committee of Pune international Marathon from 2004-2012.

Recently he has been awarded by the ministry of defence Govt. of India by awarding "defence secretary commendation award", as well as he has been also awarded by SavitriBai Phule Pune University "Best NCC officer" for the year 2017-18.

About the Book

This book "Strategic Management of Human Resource & Knowledge Management" will be extremely valuable reference source and a guide for positive action. This is a warehouse of information on management of human resource, employee compensation, onboarding, team building in organization training and development, engagement programs, role of leaders in teams, career management, HRM competencies, etc. This is useful for every HR person one can refer time to time to enhance knowledge on the subject. The case studies incorporated in this edition have been made more relevant. If you wish to perform like a HR leader, then, I recommend you to read this Strategic Management of Human Resource & Knowledge Management book.



A high-contrast, black and white graphic of a globe. The globe is composed of various Euro banknotes, including 500, 100, and 10 Euro bills, which are arranged to form the continents and oceans. The text 'Foreign Direct Investment in India' is overlaid on the top half of the globe.

Foreign Direct Investment in India

Dr. Astor V. GIN

000142

IDEA PUBLISHING

Block- 9b, Transit Flats, Hudco Place Extension
Near Andrews Ganj, New Delhi

Zipcode : 110049

Website: www.ideapublishing.in

© Copyright, Author

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN: 978-93-87063-59-4

Price: ₹ 675.00

Publishing Date: 31st January 2018

The opinions/ contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions/ standings/ thoughts of idea publishing.

Foreign Direct Investment in India

By

Dr. Ashok V. Giri



IDEA PUBLISHING
www.ideapublishing.in

Foreign Direct Investment in India

About the author



Dr. Ashok V. Giri
M.com, B.Ed, M.Phil, G.D.C.&A, Ph.D.(Marketing)

Dr. Ashok V. Giri is having an excellent academic career. He has 29 years of teaching experience in various subjects in Commerce at graduate level as well as post graduate level. Right now he is working as Associate Professor in MES, Garware College of Commerce, Karve Road, and Pune-411004. He is recognized Research guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribal Phule Pune University. He has attended number of national and international conferences and Published 103 Research Papers in various reputed research Journals. He has been invited for presenting his research papers by Central Queensland University, Sydney, Australia and F H Wlen University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of Prestigious awards like Best Teacher Award (twice) from Pune Municipal Corporation, Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune NCC Group, DDG Jammu & Kashmir, Group Commander Ranchi Jharkhand Group, NGOs and other educational and social related fields.

He is working since 2001 in the capacity of Head of National Cadet Corps Department, MES, Garware College of Commerce, Karve Road, Pune-411004. He has attended various NCC camps including 12 NIC camps at National level and in all NIC he won winner ship Trophy for Maharashtra.

He has organized several industrial study visits for students. Such as District Industries centre, Mitcon, Garware wall ropes ltd, Telco, Mapro Industries Ltd., Videocon Industries Ltd., Sahyadri Industries Ltd, Satara.

He has organized and conducted several study visits for Environment science students namely Kaas Pathar Satara, Ralegansiddhi as Ideal Village of famous social activists - "Anna Hajare" and Aadarsh gram Hivare Bazaar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural development.

He has organized Various Trekking Camps for NCC students on different forts such as Rajgad, Rohideshwar, Torna, Kenjalgad and Purandar as well as various tree plantation programs conducted by him. He also organized various pleasure trips for students in Kokan area of Maharashtra.

He has initiated and conducted various social rallies like Anti-Tobacco Rally, Anti Gutka Rally, Anti-Smoking and Liquor Rally, Anti-Drunk and Drive rally, 125 Km bicycle rally for spreading the awareness about tree plantation, village surveys, Traffic control in Pune city, security assistance in Ganpati Immersion procession and Dnyaneshwar and Tukaram Maharaj Palkhi Vari etc.

He has worked as support Executive on the organizing committee of Pune International Marathon from 2004-2012.

Recently he has been awarded by the ministry of defence Govt. of India by awarding "defence secretary commendation award", as well as he has been also awarded by Savitribal Phule Pune University "Best NCC officer" for the year 2017-18.

About the Book

Foreign direct investment in India, this book plays an important role in the economic development of the country. It helps in transferring of financial resources, technology and innovative and improved management techniques along with raising productivity. An Indian company may receive Foreign Direct Investment either through automatic route or government route. This book tries to know the need of FDI in India, to exhibit the sector-wise & year-wise analysis of FDI's in India, to rank the sectors based upon highest FDI inflows.

 **IDEA**
PUBLISHING



HUMAN RESOURCE MANAGEMENT



Dr. ASHOK V. GIRI

000143

IDEA PUBLISHING

Block- 9b, Transit Flats, Hudco Place Extension

Near Andrews Ganj, New Delhi

Zipcode : 110049

Website: www.ideapublishing.in

Human Resource Management

By

Dr. Ashok V. Giri

© Copyright, Author

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form by any means, electronic, mechanical, magnetic, optical, chemical, manual, photocopying, recording or otherwise, without the prior written consent of its writer.

ISBN: 978-93-87063-37-2

Price: 500.00 ₹

Publishing Year: 2018

The opinions / contents expressed in this book are solely of the author and do not represent the opinions / standings / thoughts of idea publishing.



IDEA PUBLISHING
www.ideapublishing.in

About the Author

Dr. Ashok V. Giri

M.Com, B.Ed, M.Phil. G.D.C. & A. Ph.D. (Marketing)



Dr. Ashok V. Giri is having an excellent academic career. He has 27 years of teaching experience in various subjects in Commerce at graduate level as well as post graduate level. Right now he is working as Associate Professor in MES, Garware College of Commerce, Karve Road, Pune-411004. He is recognized Research guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule pune University. He has attended number of national and international conferences and Published 66 Research Papers in various reputed research Journals. He has been invited for presenting his research papers by Central Queensland university, Sydney, Australia and F H wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of prestigious awards like Best Teacher Award (twice) from Pune Municipal Corporation, Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune NCC Group, DDG Jammu & Kashmir, Group Commander Ranchi Jharkhand Group, NGOs and other educational and social related fields.

He is working since 2001 in the capacity of Head of National Cadet Corps Department, MES, Garware College of Commerce, Karve Road, Pune-411004. He has attended various NCC camps including 12 NIC camps at National level and in all NIC he won winner ship Trophy for Maharashtra.

He has organized several industrial study visits for students. Such as District industries centre, Mitcon, Garware wall ropes ltd, Telco, Mapro industries Ltd., Videocon industries Ltd., sahyadri industries Ltd, Satara.

He has organized and conducted several study visits for Environment science students namely Kaas Pathar Satara, Ralegansiddhi as ideal Village of famous social activists – "Anna Hajare" and Aadarsh gram Hivare Bazaar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural development.

He has organized Various Trekking Camps for NCC students on different forts such as Rajgad, Raigad, Rohideshwar, Torna, kenjalgad and Purandar as well as various tree plantation programs conducted by him. He also organized various pleasure trips for students in Kokan area of Maharashtra.

He has initiated and conducted various social rallies like Anti Tobacco Rally, Anti Gutaka Rally, Anti Smoking and Liquor Rally, Anti Drunk and Drive rally, 125 Km bicycle rally for spreading the awareness about tree plantation, village surveys, Traffic control in Pune city, security assistance in Ganpati immersion procession and Dnyaneshwar and Tukaram maharaj Palkhi Vari etc.

He has worked as support Executive on the organizing committee of Pune international Marathon from 2004-2012.

About the book

This book „Human Resource Management“ will be an extremely valuable reference source and a guide for positive action. This is a warehouse of information on management of human resource, employee compensation, onboarding, team building in organization training and development, engagement programs, the role of leaders in teams, career management, HRM competencies, etc. This is actually quite useful for every HR person needs to refer time to time to enhance knowledge on the subject. The case studies incorporated in this edition have been made more relevant. If you wish to perform like an HR leader, so then, I recommend read this Human Resource book.

you may reach the author at:
capt.drashokgiri@gmail.com

Also available as an eBook

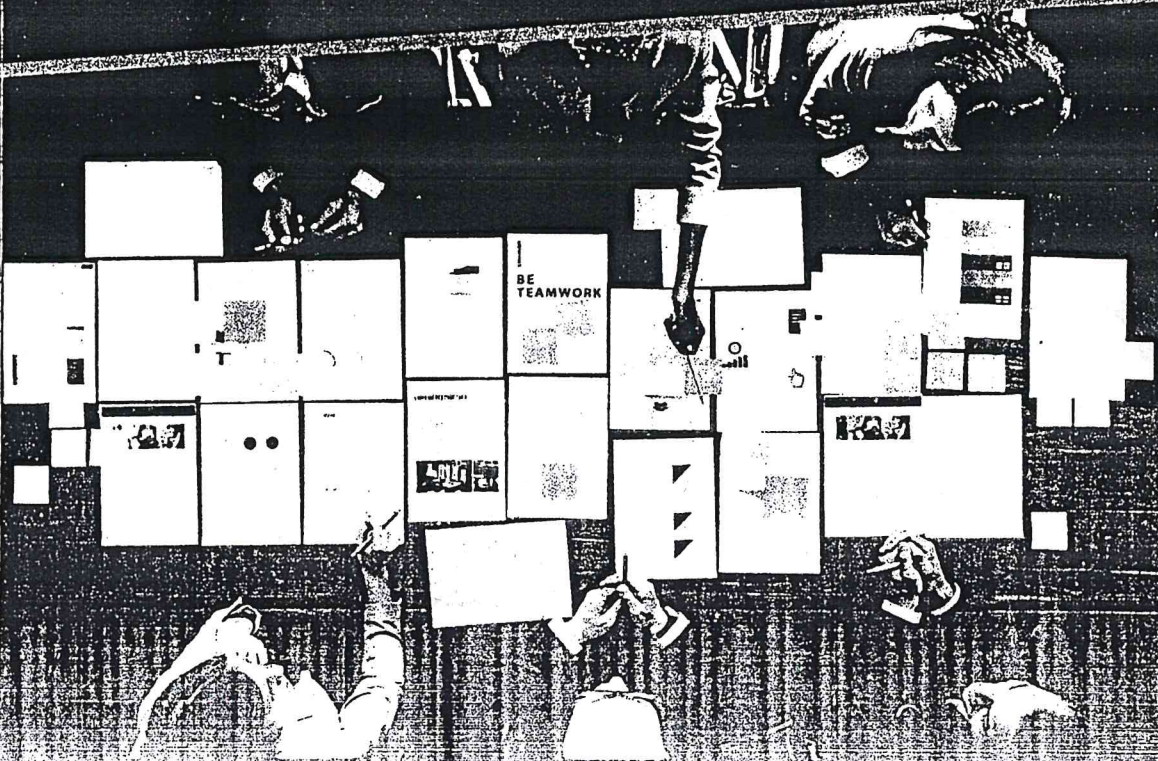
ACADEMIC



IDEA
PUBLISHING
www.ideapublishing.in

MARKETING MANAGEMENT

Maj. Dr. Ashok V. Giri



S
H
U
B
H
A
M

Marketing Management

© Author : Maj. Dr. Ashok V. Giri

First Published : 19 October 2018

ISBN : 978-93-83144-42-6

Price : ₹ 1395/

[All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, mechanical, photocopying, recording or otherwise, with out prior written permission of the publishers]

Published By :

NAMRATA SHUKLA

SHUBHAM PUBLICATIONS

Publishers & Distributors

3A-128, Hanspuram, Kanpur

Kanpur Nagar - 208021 (U.P.) India

Email : shubhampublicationsknp@gmail.com

PRINTED IN INDIA

Printed at Rudra Offset Press, Kanpur.

MARKETING MANAGEMENT

ABOUT THE AUTHOR



Maj. Dr. Ashok V. Giri
M.Com, B.Ed, M.Phil. G.D.C. & A. Ph.D. (Marketing)

Dr. Ashok V. Giri is having an excellent academic career. He has 29 years of teaching experience in various subjects in Commerce at graduate level as well as post graduate level. Right now he is working as Associate Professor in MES, Garware College of Commerce, Karve Road, Pune-411004. He is recognized Research guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule pune University

He has attended number of national and international conferences and Published 107 Research Papers in various reputed research Journals. He has been invited for presenting his research papers by Central Queensland university, Sydney, Australia and F H wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of prestigious awards like Best Teacher Award (twice) from Pune Municipal Coiporation. Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune NCC Group, DDG Jammu & Kashmir, Group Commander Ranchi Jharkhand Group. NGOs and other educational and social related fields.

He is working since 2001 in the capacity of Head of National Cadet Corps Department, MES, Garware College of Commerce, Karve Road, Pune-411004. He has attended various NCC camps including 12 NIC camps at National level and in all NIC he won winner ship Trophy for Maharashtra. He has organized several industrial study visits for students. Such as District industries centre, Mitcon, Garware wall ropes ltd., Telco, Mapro industries ltd., Videocon industries ltd., Sahyadn industries ltd, Satara. He has organized and conducted several study visits for Environment science students namely Kaas Pathar Satara, Ralegansiddhi as ideal Village of famous social activists - Anna Hajare" and Aadarsh gram Hivare Bazaar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural development. He has organized Various Trekking Camps for NCC students on different forts such as Rajgad, Raigad, Rohideshwar. Torna, kenjalgad and Purandar as well as various tree plantation programs conducted by him He also organized various pleasure trips for students in Kokan area of Maharashtra. He has initiated and conducted various social rallies like Anti Tobacco Rally, Anti Gutaka Rally, Anti Smoking and Liquor Rally, Anti Drunk and Drive rally, 125 Km bicycle rally for spreading the awareness about tree plantation, village surveys. Traffic control in Pune city, security assistance in Ganpati immersion procession and Dnyaneshwar and Tukaram maharaj Palkhi Van etc. He has worked as support Executive on the organizing committee of Pune international Marathon from 2004-2012.

Content

- Advertising-I • Advertising-II • Brand Management • Industrial Marketing • Marketing Research
- Distribution Management • Target Marketing • Marketing Control • Social Marketing



Shubham Publications

3A/128, 1st Floor, Hanspuram
Kanpur - 208021, UP (India)

shubhampublicationsknp@gmail.com

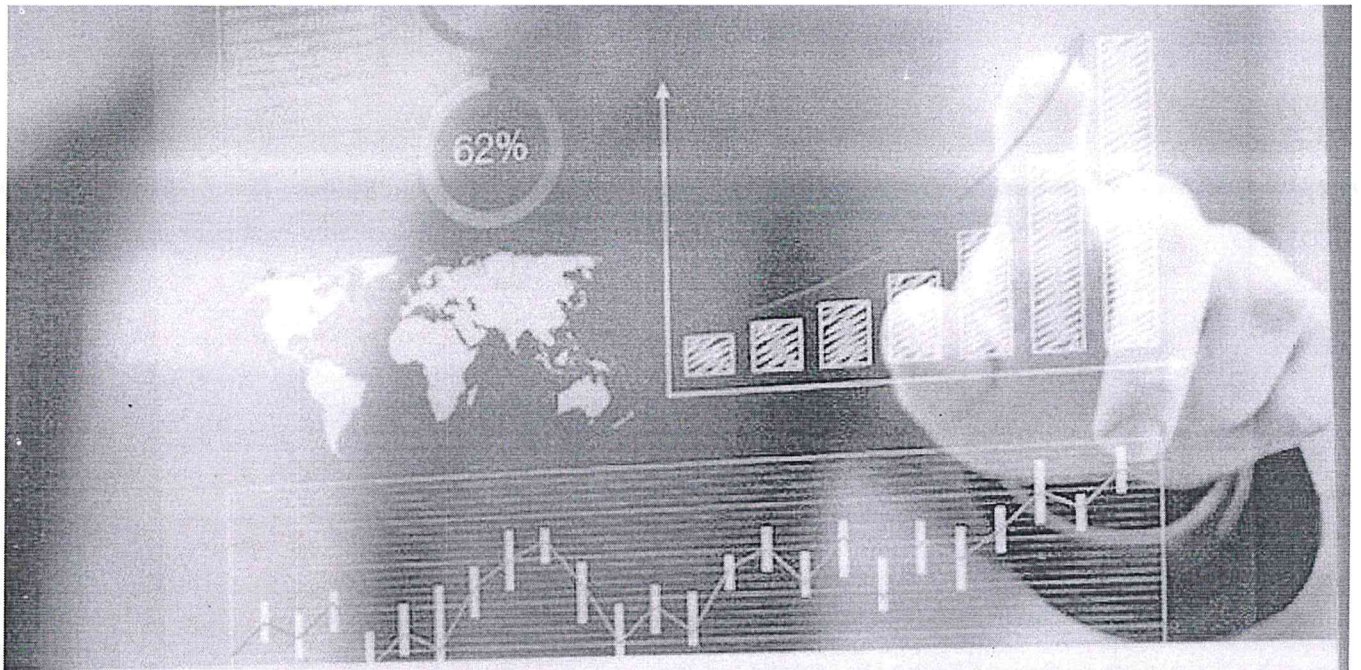
www.shubhampublication.com

₹ 1395

ISBN 978-93-83144-42-6



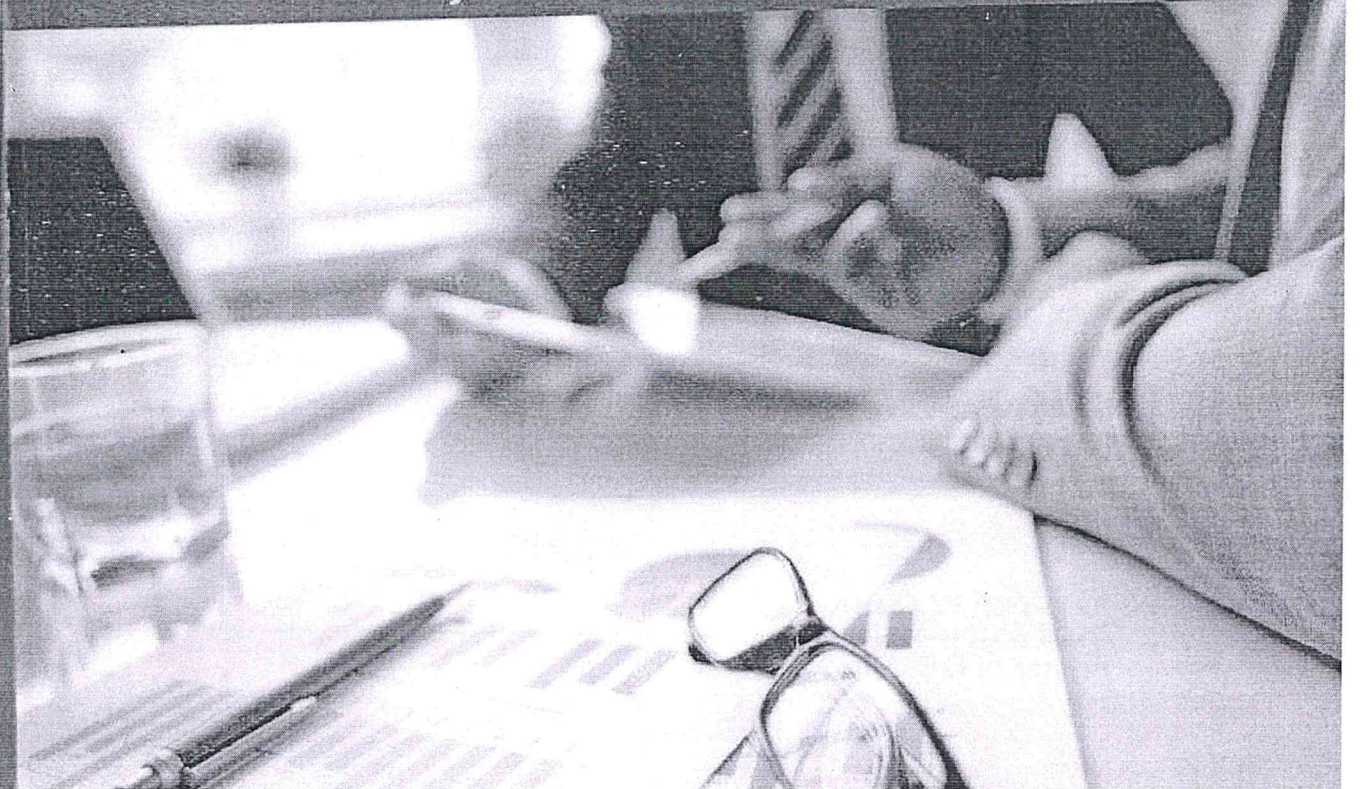
9 789383 144426



BUSINESS ADMINISTRATION

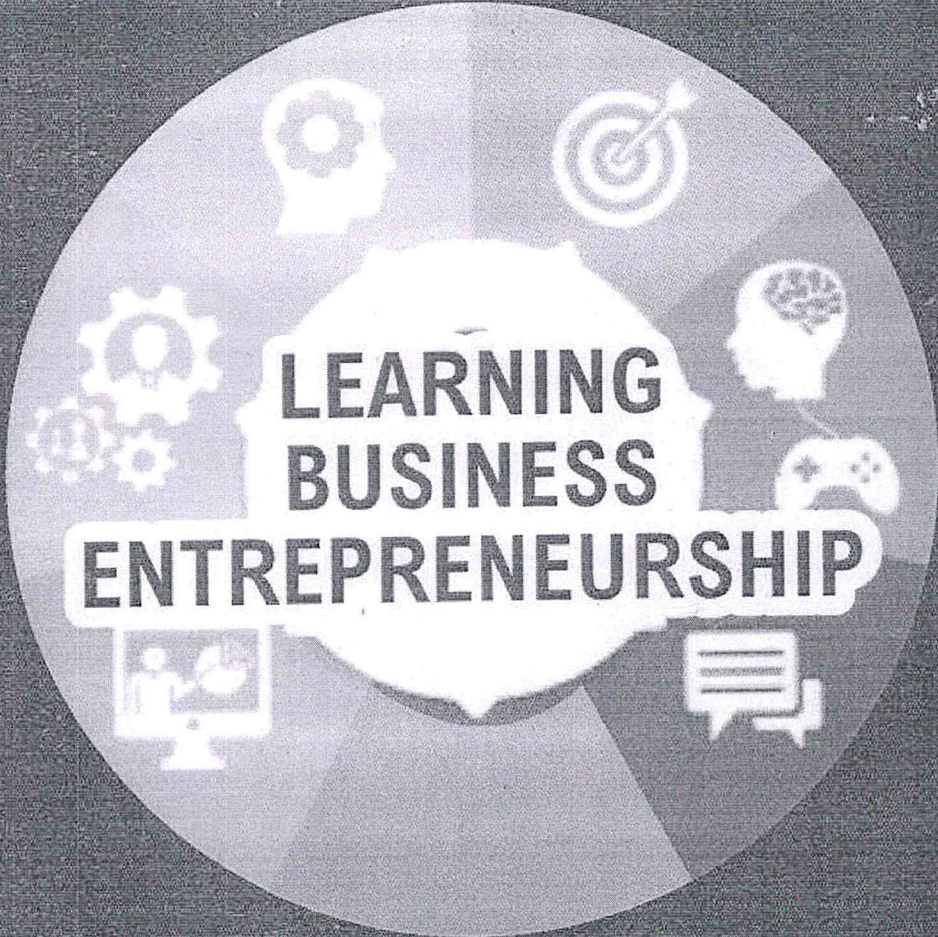
Strategies and Implementations

Major Dr. Ashok V. Giri



000145

~~000170~~



**LEARNING
BUSINESS
ENTREPRENEURSHIP**

DR. ASHOK V. GIRI

000146

000171



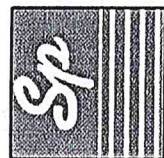
Major Dr. Ashok V. Giri
M.Com. B.Ed. M.Phil. G.D.C. & A.Ph.D. (Marketing)

He is having an excellent academic career. He has 30 years of Teaching experience. He is working as a 'Principal' in Bhartiya Jain Sanghatna's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune. He is recognized Research Guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule Pune University. He has attended number of National and International Conferences and Published 154 Research Papers in various reputed Research Journals, UGC listed Journals & UGC care listed Journals etc. His 16 Reference Books have been published on various subjects related to commerce and Management.

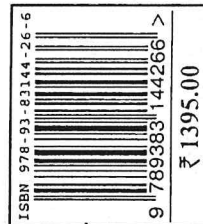
He has been invited for Presenting his research papers by Central Queensland University Sydney, Australia and FH wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of prestigious awards like Best Teacher Award (Twice) from Pune Municipal Corporation, Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune. He has been felicitated by the Ministry of Defence, Govt. of India by awarding "Defence Secretary Commendation Award" in 2017. He is only the Officer from Maharashtra state who has been Awarded by this prestigious award from the Government of India. He has attended various National camps including 12 NIC camps. He has conducted several industrial study visits for the students to get the on ground knowledge of industrial sector in Maharashtra state. He has organised and successfully conducted many study visits in connection with environment conservation and protection from the students. He has organized and conducted several study visits for the Environment science students namely Kaas Pathar Satara, 'Ratogansiddhi' as an ideal Village of famous social activists - "Anna Hajare" and Aadarsh Gram Hivare Bazar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural developments. He has organized various Trekking Camps for the students on different forts such as Rajgad, Raigad, Rohideshwar, Torna, Kenjalgad and Purandharar etc. As well as various Tree Plantation programs conducted by him. He has also initiated and successfully conducted 125 kms. bicycle rally for spreading the awareness of tree plantation and forest conservation. He has worked as a support Executive on the organizing committee of Pune International Marathon from 2004-2012.

Contents

- Introduction • A History of the Concept of Branding • Brand and Business • Perceptions of Customer Brand • Branding Concepts • Role of Brand Elements • Brand Resonance : Relationship Approach • Customer-Based Brand Equity • Measuring Brand Equity • Brand Architecture • Concept of Brand Management • Importance of Branding

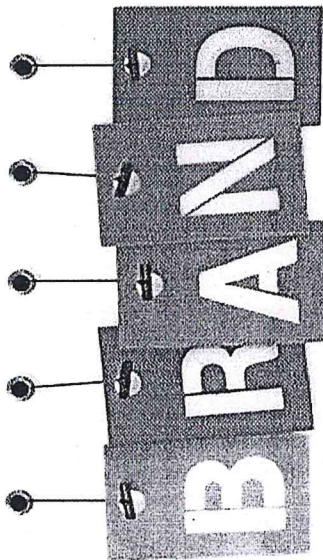
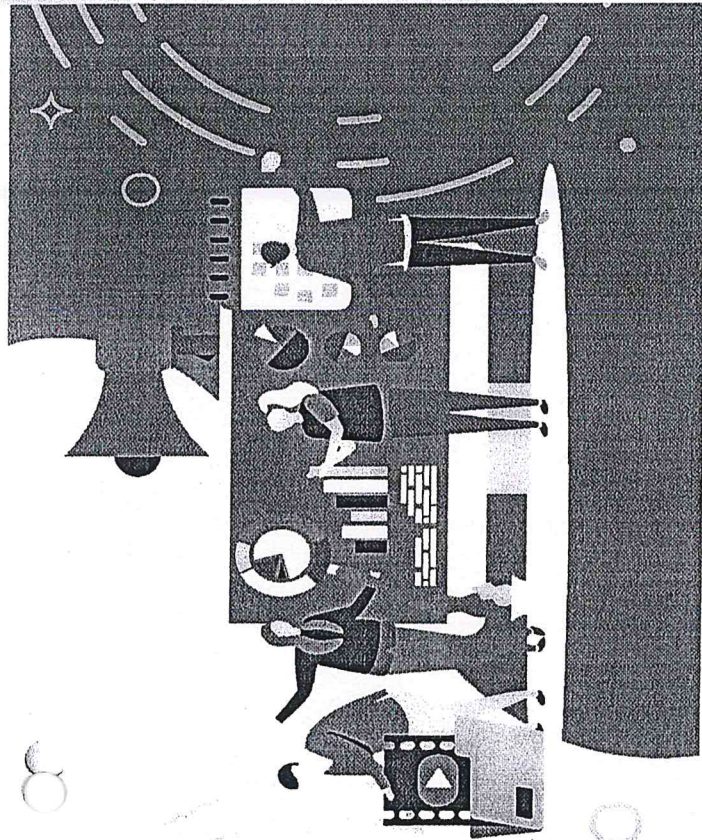


Shubham Publications
Q 3A/128, 1st Floor, Hanspuram
Kanpur - 208021 U.P. (India)
✉ shubhampublicationsknp@gmail.com
🌐 www.shubhampublications.com



BRAND MANAGEMENT

Major Dr. Ashok V. Giri



MANAGEMENT

Major Dr. Ashok V. Giri

000147

000172



Major Dr. Ashok V. Giri

M.Com. B.Ed. M.Phil. G.D.C. & A. Ph.D. (Marketing)

He is having an excellent academic career. He has 30 years of Teaching experience. He is working as a 'Principal' in Bhartiya Jain Sanghatna's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune. He is recognized Research Guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule Pune University. He has attended number of National and International Conferences and Published 154 Research Papers in various reputed Research Journals, UGC listed Journals & UGC care listed Journals etc. His 16 Reference Books have been published on various subjects related to commerce and Management.

He has been invited for Presenting his research papers by Central Queensland University Sydney, Australia and FH wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of prestigious awards like Best Teacher Award (Twice) from Pune Municipal Corporation. Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune. He has been felicitated by the Ministry of Defence, Govt. of India by awarding "Defence Secretary Commendation Award" in 2017. He is only the Officer from Maharashtra state who has been Awarded by this prestigious award from the Government of India. He has attended various National camps including 12 NIC camps. He has conducted several industrial study visits for the students to get the on ground knowledge of industrial sector in Maharashtra state. He has organised and successfully conducted many study visits inconection with environment conservation and protection from the students. He has organized and conducted several study visits for the Environment science students namely Kaas Pathar Satara, "Ralegansiddhi" as an ideal Village of famous social activists - "Anna Hajare" and Aadarsh Gram Hivare Bazar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural developments. He has organized various Trekking Camps for the students on different forts such as Rajgad, Raigad, Rohideshwar, Toma, Kenjaigad and Purandharar etc. As well as various Tree Plantation programs conducted by him. He has also initiated and successfully conducted 125 kms. bicycle rally for spreading the awareness of tree plantation and forest conservation. He has worked as a support Executive on the organizing committee of Pune international Marathon from 2004-2012.

Contents

- Introduction • Ethics Theory and Beyond • Business Ethics and Social Responsibility
- Corporate Social Responsibility in India • Emergence of Shopping Malls • Financial Structure and Corporate Governance • Business Ethics, Concepts Values and Ethics
- Business Ethics and Corporate Governance • Global Retailers and Corporate Responsibility • Ethics and Social Responsibility in International Business



Shubham Publications

3A/128, 1st Floor, Hanspuram

Kanpur - 208021 U.P. (India)

shubhampublicationsknp@gmail.com

www.shubhampublications.com



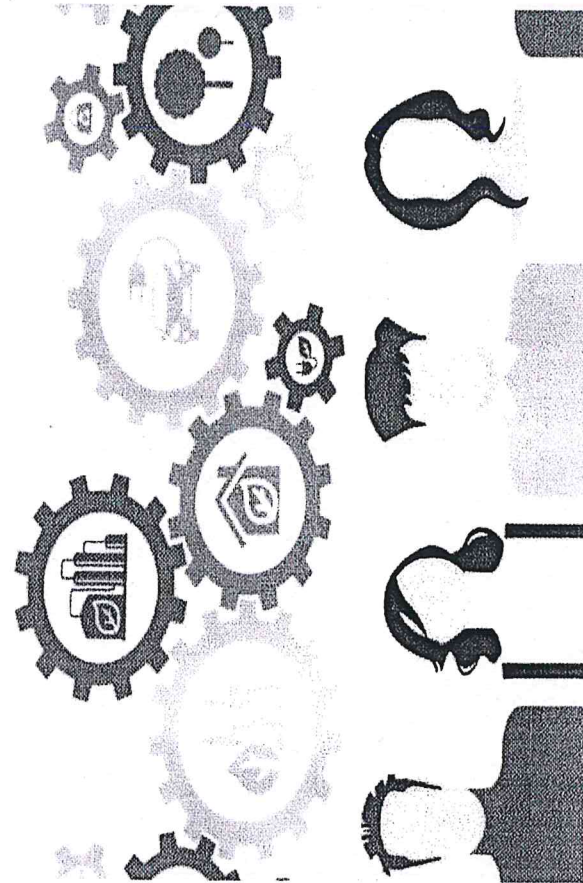
BUSINESS ETHICS AND CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Major Dr. Ashok V. Giri



BUSINESS ETHICS AND CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY

Major Dr. Ashok V. Giri



000148
000173



Major Dr. Ashok V. Giri

M.Com. B.Ed. M.Phil. G.D.C. & A. Ph.D. (Marketing)

He is having an excellent academic career. He has 30 years of Teaching experience. He is working as a 'Principal' in Bhartiya Jain Sanghata's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune. He is recognized Research Guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule Pune University. He has attended number of National and International Conferences and Published 154 Research Papers in various reputed Research Journals, UGC listed Journals & UGC care listed Journals etc. His 16 Reference Books have been published on various subjects related to commerce and Management.

He has been invited for Presenting his research papers by Central Queensland University Sydney, Australia and FH wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of prestigious awards like Best Teacher Award (Twice) from Pune Municipal Corporation. Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune. He has been felicitated by the Ministry of Defence, Govt. of India by awarding "Defence Secretary Commendation Award" in 2017. He is only the Officer from Maharashtra state who has been Awarded by this prestigious award from the Government of India. He has attended various National camps including 12 NIC camps. He has conducted several industrial study visits for the students to get the on ground knowledge of industrial sector in Maharashtra state. He has organized and successfully conducted many study visits in connection with environment conservation and protection from the students. He has organized and conducted several study visits for the Environment science students namely Kaas Pathar Satarra, 'Ralegansiddhi' as an ideal Village of famous social activists - "Anna Hajjare" and Adarsh Gram Hivare Bazar "Shri Popatrao Pawar" for water conservation and rural developments. He has organized various Trekking Camps for the students on different forts such as Rajgad, Raigad, Rohidshwar, Torna, Kenjalgad and Purnadhar etc, As well as various Tree Plantation programs conducted by him. He has also initiated and successfully conducted 125 kms. bicycle rally for spreading the awareness of tree plantation and forest conservation. He has worked as a support Executive on the organizing committee of Pune International Marathon from 2004-2012.

Contents

- Introduction • Human Resource Development : A Conceptual Framework • Managing People and Organizations Behaviour and HRD • The Role of Theory and Philosophy in HRD and Organizational Behaviour • HRD on Organization Performance in the Public Sector • HRD on Organizational Effectiveness of International Market • Perspective of Human Resources Development and Organizational Behaviour • The Role of Human Resource Development in Organizational Change • Strategic Human Resource Management • Management Concepts and Organizational Behaviour • Managing Organizational Change • Organizational Structure of HR Department in Tourism Industry • Managing the Global Enterprise



Shubham Publications

3A/128, 1st Floor, Hanspuram

Kanpur - 208021 U.P. (India)

shubhampublicationsknp@gmail.com

www.shubhampublications.com

ISBN 978-93-83144-46-4

9 789383 144464 >

₹ 1295.00

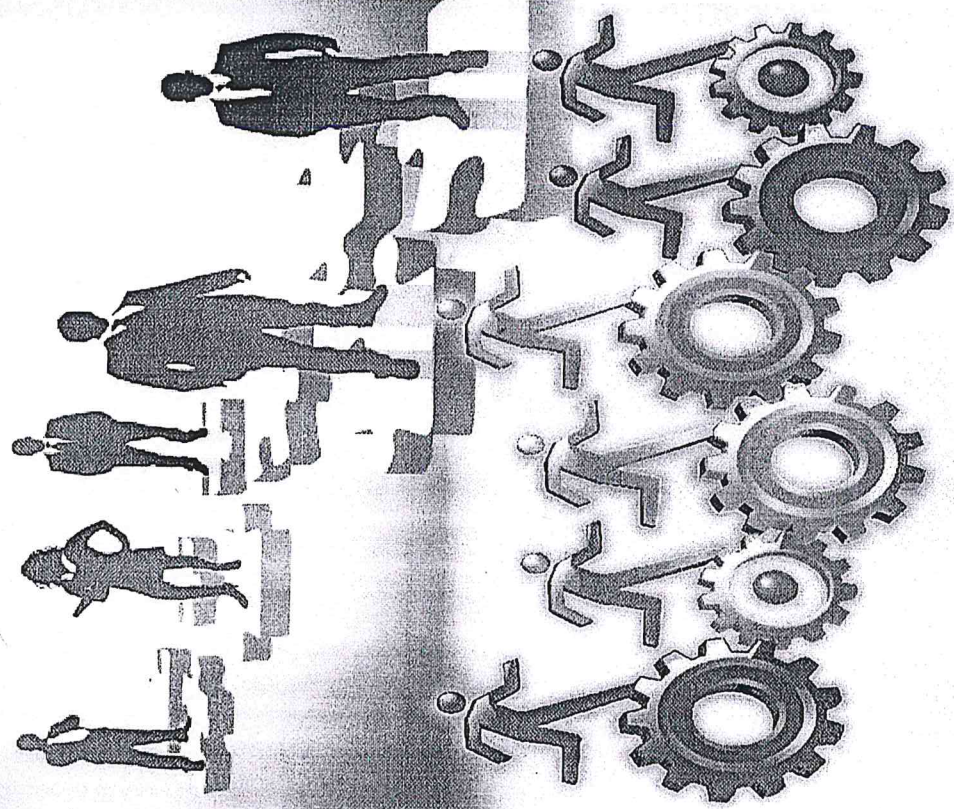


Major Dr. Ashok V. Giri

MANAGING CHANGE, ORGANIZATION BEHAVIOUR AND HRD

MANAGING CHANGE ORGANIZATION BEHAVIOUR AND HRD

Major Dr. Ashok V. Giri



000174
000149



Major Dr. Ashok V. Giri

M.Com. B.Ed. M.Phil. G.D.C. & A.Ph.D. (Marketing)

He is having an excellent academic career. He has 30 years of Teaching experience. He is working as a 'Principal' in 'Bhartiya Jain Sanghatna's Arts, Science & Commerce College, Wagholi, Pune. He is recognized Research Guide for M.Phil and Ph.D course at Savitribai Phule Pune University. He has attended number of National and International Conferences and Published 154 Research Papers in various reputed Research Journals, UGC listed Journals & UGC care listed Journals etc. His 16 Reference Books have been published on various subjects related to commerce and Management.

He has been invited for Presenting his research papers by Central Queensland University Sydney, Australia and FH wien University of applied sciences, Vienna, Austria (Europe). He is the winner of number of prestigious awards like Best Teacher Award (Twice) from Pune Municipal Corporation. Best ANO Award (6 Times) from Group Commander Pune. He has been felicitated by the Ministry of Defence, Govt. of India by awarding "Defence Secretary Commendation Award" in 2017. He is only the Officer from Maharashtra state who has been Awarded by this prestigious award from the Government of India. He has attended various National camps including 12 NIC camps. He has conducted several industrial study visits for the students to get the on ground knowledge of industrial sector in Maharashtra state. He has organised and successfully conducted many study visits in connection with environment conservation and protection from the students. He has organized and conducted several study visits for the Environment science students namely Kaas Pathar Satara, 'Ralegansiddhi' as an ideal Village of famous social activists - 'Anna Hajaré' and Aadarsh Gram Hivare Bazar "Shri Poparrao Pavar" for water conservation and rural developments. He has organized various Trekking Camps for the students on different forts such as Rajgad, Rajgad, Rohideshwar, Torna, Kenjalgad and Purandhar etc. As well as various Tree Plantation programs conducted by him. He has also initiated and successfully conducted 125 kms. bicycle rally for spreading the awareness of tree plantation and forest conservation. He has worked as a support Executive on the organizing committee of Pune International Marathon from 2004-2012.

Contents

• The Indian Economy in 21st Century • Theory of E-Commerce • Emerging Trends in Services Marketing • Emergence of E-Commerce in India • Recent Trends in Customer Service • Theory of Quality Management • E-commerce and Consumer Behaviour • E-Business : New Challenges and New Solutions • The Consumer Financing Business • Modern Trends and Practices of E-Marketing • Recent Trends in Marketing : CRM, eMarketing and Internet Marketing • Recent Trends in HRM



Shubham Publications

3A/128, 1st Floor, Hans-puram

Kanpur - 208021 U.P. (India)

shubhampublicationskp@gmail.com

www.shubhampublications.com

ISBN 978-93-83144-68-6

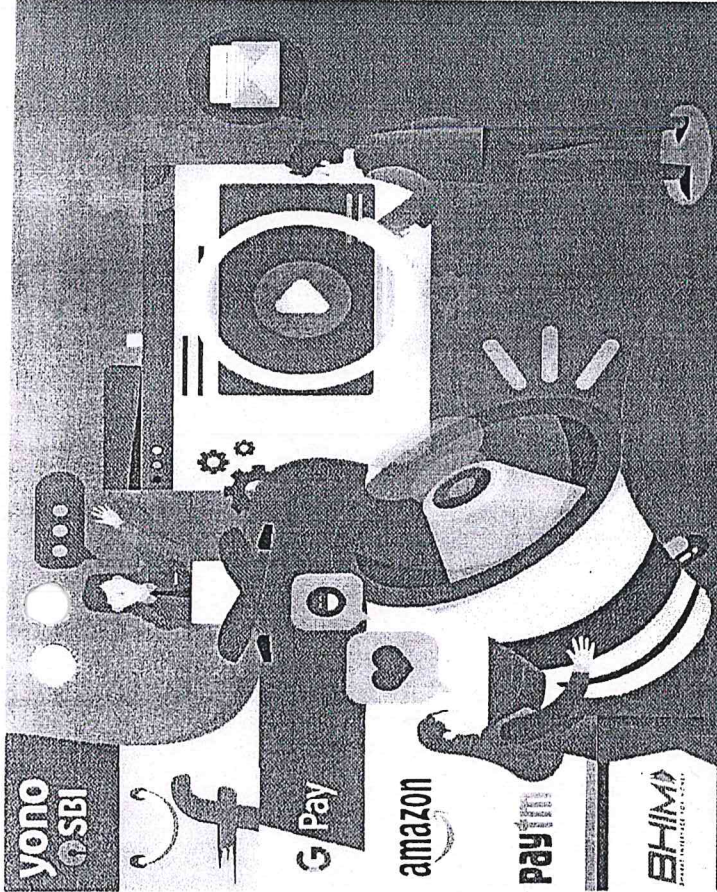


9 789383 144686 >

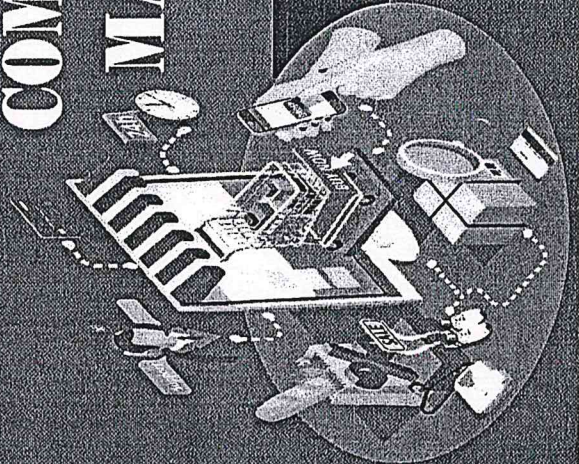
₹ 1195.00

RECENT TRENDS IN COMMERCE AND MANAGEMENT

Major Dr. Ashok V. Giri



RECENT TRENDS IN COMMERCE AND MANAGEMENT



Major Dr. Ashok V. Giri



Finances of Village Panchayats

Dr. Anilkumar K. Wavare, Dr. Sanjay V. Dhonde



Finances of Village Panchayats

Writer :

Dr. Anilkumar K. Wavare

Dr. Sanjay V. Dhonde



SHUBHAM PUBLICATIONS

Kanpur-208 021 (U.P.)

Contents

1.	INTRODUCTION & RESEARCH METHODOLOGY	09
2.	REVIEW OF LITERATURE	16
3.	LOCAL GOVERNANCE: BASIC ISSUES	46
4.	OVERALL BUDGETARY POSITION OF VILLAGE PANCHAYATS	64
5.	COMPOSITION OF TOTAL EXPENDITURE OF VILLAGE PANCHAYATS	90
6.	SOURCES AND COMPOSITION OF REVENUE OF VILLAGE PANCHAYATS	159
7.	FINDINGS AND SUGGESTIONS	214

Finances of Village Panchayats

About the Author



Dr. Anilkumar K. Wavare is working as a Assistant Professor at Chh. Shivaji College Satara. He has undergraduate and post graduate teaching experience of more than nineteenth years. He has also experience of intre disciplinary teaching to BBA, MBA, M.Com and Post Graduate Diplomas. His area of research interests are Agriculture Economics, Public Economics and Environmental Economics. He has presented more than 80 research papers at the international, National, and State level Seminars, Conferences and Workshops. He has more than 70 research papers & articles to his credit published in international and national journals with ISSN numbers and Impact Factor. Under his guidance 11 candidates have obtained Ph.D degree and Five candidates have obtained M.Phil degree. He is recipients of three best Awards for his research papers from Shivaji University Economic Association Kolhapur. He has edited 35 books and co author of 45. Presently he is working as a Chairman for Board of Study at Shivaji University Kolhapur.



Dr. Sanjay V. Dhonde is working as a Assistant Professor at Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya, Medha, Satara. He has fifteen years teaching experience of under graduate and ten years teaching experience of post graduate. His areas of research interest in Public Economics. He has presented more than 40 research papers at the international, national, and state level Seminars, conferences and workshops. He has more than 16 research papers And articles to his credit published in international, and National journals with ISSN numbers and Impact Factor. He is recipients of Two best Awards for his research papers from Shivaji University Economic Association Kolhapur. He is co-author of 7 books.

Contents

INTRODUCTION & RESEARCH METHODOLOGY ❖ REVIEW OF LITERATURE
❖ LOCAL GOVERNANCE: BASIC ISSUES ❖ OVERALL BUDGETARY POSITION
OF VILLAGE PANCHAYATS ❖ COMPOSITION OF TOTAL EXPENDITURE OF
VILLAGE PANCHAYATS ❖ SOURCES AND COMPOSITION OF REVENUE OF
VILLAGE PANCHAYATS ❖ FINDINGS AND SUGGESTIONS



Shubham Publications

- 3A/128, 1st Floor, Hanspuram
Kanpur - 208021, UP (India)
- shubhampublicationsknp@gmail.com
- www.shubhampublication.com

₹ 995/-

ISBN 978-93-83144-61-7



9 789383 144617 >



• प्रा. डॉ. अनिलकुमार वावरे • डॉ. संजय धोंडे

विकास व नियोजनाचे अर्थशास्त्र

(Economics of Development & Planning)



एज्युकेशनल
पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रिब्युटर्स

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निर्देशानुसार महाराष्ट्रातील सर्व
विद्यापीठांच्या महाविद्यालयीन पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विषयांच्या
विद्यार्थ्यांसाठी तसेच सर्व स्पर्धा परीक्षेच्या MPSC, UPSC, SET/NET
विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त

विकास व नियोजनाचे अर्थशास्त्र

(Economics of Development and Planning)

लेखक

प्रा. डॉ. अनिलकुमार वावरे
(एम.ए. पीएच्.डी, सेट, जी.डी.सी. अॅण्ड ए.)
विभाग प्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा.

डॉ. संजय धोंडे
(एम.ए., एम.फिल., पीएच्.डी.,)
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा



एज्युकेशनल पब्लिशर्स
औरंगाबाद

अनुक्रमणिका

प्रकरण १ - आर्थिक विकास ७

आर्थिक विकास व वृद्धी, अर्थ व फरक, आर्थिक विकासाचे निदर्शक, आर्थिक विकासातील अडथळे, शाश्वत विकास, हरित विकास.

प्रकरण २ - विकसनशील व विकसित राष्ट्रे २१

व्याख्या, अविकसित देशाची वैशिष्ट्ये, आधुनिक आर्थिक वृद्धीची वैशिष्ट्ये, आर्थिक वृद्धीतील अडथळे, आर्थिक विकास प्रभावित करणारे घटक, भारतीय अर्थव्यवस्थेची विकासात्मक स्थिती.

प्रकरण ३ - आर्थिक विकास व वृद्धीचे सिद्धांत ४३

विकासाचा सनातनवादी दृष्टिकोन- रिकार्डोचा सिद्धांत, रोस्टोचा आर्थिक अवस्था वाढीचा सिद्धांत, उड्डाणाच्या अटी, लेविसचा अमर्यादित श्रमपुरवठ्याचा नियम, गृहिते, भांडवली आधिक्य, खाजगी भांडवलदार व शासनाची भूमिका, पतपैशातून भांडवलाची निर्मिती. टीकात्मक मूल्यमापन, रोझेस्टीन रोडान यांचा 'मोठा धक्का' सिद्धांत, संतुलित व असंतुलित विकास सिद्धांत.

प्रकरण ४ - आर्थिक विकासाची संसाधने ८७

भांडवलनिर्मितीचा अर्थ, विकसनशील देशात भांडवलनिर्मितीचा दर कमी असण्याची कारणे, मानवी भांडवलनिर्मिती व आर्थिक विकास, मानवी संसाधनांचा अर्थ, मानवी संसाधनविकासाचे घटक, भांडवल निर्मितीस विरोध, आर्थिक विकासातील उद्योगांची भूमिका, राजकोषीय धोरणाची आर्थिक विकासातील भूमिका, आर्थिक विकासात शासनाची भूमिका, शासनाच्या भूमिकेबद्दल आधुनिक दृष्टिकोन, FDI, FII, पोर्टफोलिओ आणि परकीय मदत.

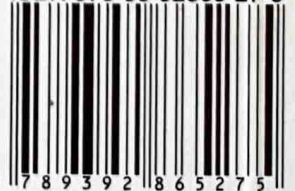


एज्युकेशनल पब्लिशर्स अॅण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स

पोस्ट बॉक्स नं. १३१, गोकुळवाडी, औरंगपुरा,
औरंगाबाद-४३१००१. फोन: ०२४०-२३२९२०४

मो. ९४२९३०००३६, ९९७००६७९७१

ISBN 978-93-92865-27-5



mail: educationalpub@gmail.com

www.educationaldp.com



शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूर शिक्षण केंद्र



एम. ए. भाग-१ : अर्थशास्त्र
EO-1 (Elective Paper)

कृषी अर्थशास्त्र
(Agricultural Economics)

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

कृषी अर्थशास्त्र
एम. ए. भाग-१ : ऐच्छिक पेपर-EO-1

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
डॉ. आण्णा काका पाटील आर्ट्स, सायन्स अँड कॉमर्स कॉलेज, रामानंदनगर, जि. सांगली	१, ४
डॉ. अनिल कृष्णराव वावरे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२
डॉ. संजय धोंडे आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा, ता. जावळी, जि. सातारा	३

■ संपादक ■

डॉ. एम. एस. देशमुख
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या डॉ. प्रतिभा गायकवाड
धनंजयराव गाडगीळ कॉलेज ऑफ कॉमर्स,
सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	कृषी अर्थशास्त्र आणि कृषी विकासाचे सिद्धांत	१
२.	कृषी उत्पादनाचे अर्थशास्त्र	४२
३.	कृषी व्यवस्थापनाचे अर्थशास्त्र	८४
४.	कृषी धोका व्यवस्थापनाचे अर्थशास्त्र	१२६



शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र



एम. ए. भाग-२ : सत्र -३ : अर्थशास्त्र

EO-23 (Optional Paper)

वाहतूक व दळणवळणाचे अर्थशास्त्र
(Economics of Transport and Communication)

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	वाहतुकीची ओळख आणि रस्ते वाहतूक	१
२.	भारतीय रेल्वे	५६
✓ ३.	जल वाहतूक व हवाई वाहतूक	१०८
✓ ४.	दळणवळणाचे अर्थशास्त्र	१४१



शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र



एम. ए. भाग-२ : (सत्र ३)

अर्थशास्त्र: E0-22 (Optional Paper)

भारताचे सार्वजनिक अर्थकारण

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

दूरशिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

भारताचे सार्वजनिक अर्थकारण
एम. ए. भाग-२ : ऐच्छिक पेपर-EO-22

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
श्री. संजय धोंडे आमदार शासिकांत सिंदे महाविद्यालय, मेढा	१, ४
प्रा. प्रवीण बाबर सहा. प्राध्यापक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	२, ३

■ संपादक ■

डॉ. एम. एस. रूये
विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग,
देवचंद कॉलेज, अर्जुनगर,
ता. कागल, जि. कोल्हापूर

डॉ. एस. एल. पाटील
(माजी अर्थशास्त्र विभागप्रमुख,
सांगोला महाविद्यालय, सांगोला)
लक्ष्मी सदन बी आर ३, समर्थनगर,
नवे बालिंगे, ता. करवीर, शिंगणापूर रोड,
कोल्हापूर

(vi)

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१	सार्वजनिक उत्पन्न	१
३	सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक कर्ज	३३
३	तुटीची वित्तव्यवस्था, स्थानिक वित्त आणि राज्यकोषीय धोरण	६६
४	संघराज्य वित्त	८९

(vii)



शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र



बी. ए. भाग-२ : अर्थशास्त्र

सत्र-३ पेपर - ३ : **स्थूल अर्थशास्त्र - १**

सत्र-४ पेपर - ५ : **स्थूल अर्थशास्त्र - २**

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
	सत्र-३ : पेपर-३
प्रा. डॉ. आण्णा काका पाटील स. गा. म. कॉलेज (स्वायत्त), कराड	१
डॉ. अनिल डी. सत्रे एम. पी. पाटील महाविद्यालय, बोरगाव, ता. वाळवा, जि. सांगली	२
डॉ. अनिल कृ. वावरे छत्रपती शिवाजी कॉलेज (स्वायत्त), सातारा	३
डॉ. संजय चव्हाण आजरा महाविद्यालय, आजरा	४
	सत्र-४ : पेपर-५
डॉ. वंदना बी. देवकर जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर	१
डॉ. काशिनाराय रामचंद्र तनो कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज	२
प्रा. रोहिणी निरीश देसाय श्रीमती एम. जी. कन्या महाविद्यालय, सांगली	३
डॉ. संजय धोंडे आमदार शाशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा	४

■ संपादक ■

प्रा. डॉ. आण्णा काका पाटील
सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज (स्वायत्त),
कराड, जि. सातारा

प्रा. डॉ. अनिल कृष्णराव वावरे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज (स्वायत्त),
सातारा.

(vi)

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
	सेमिस्टर-३ : पेपर-३ स्थूल अर्थशास्त्र-१	
१.	स्थूल अर्थशास्त्राची ओळख	१
२.	राष्ट्रीय उत्पन्न	२०
३.	पैसा व पैशाचे मूल्य	३७
४.	उत्पादन आणि रोजगार	६१
	सेमिस्टर-४ : पेपर-५ स्थूल अर्थशास्त्र-२	
१.	चलनवाढ	९७
२.	व्यापार चक्रे	११४
३.	सार्वजनिक आयव्यय-१	१४२
४.	सार्वजनिक वित्त-२	१७६

(vii)

नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र



डॉ. प्रमोद घाटगे
डॉ. अनिलकुमार वावरे

मी निवडलेला पुस्तकरूपी प्रबंधाचा विषय "नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र" हा आहे. सदर पुस्तक टिळक लिहीत आसताना हा माझ्या आयुष्यातील सर्वात मोठा आनंदाचा क्षण आहे. हा आनंदाचा क्षण माझ्या आयुष्यात निमग्न करणारे आदरणीय गुरुवर्य डॉ. अनिल वाजरे सर यांचे. ऋण कधीही फेडता येणार नाही. त्यांनी पीएच.डी पदवीसाठी मी सादर केलेला प्रबंध पूर्ण करण्यासाठी दिलेली प्रेरणा, अमूल्य असा वेळ, निरपेक्ष वृत्तीने आणि परखडपणे केलेले बहुमुल्य असे मार्गदर्शन यामुळेच मी हे संशोधन कार्य पूर्ण करू शकलो याची मला जाणीव आहे. मी त्यांचा. ऋणी आहे.

संशोधन कार्य हे वृद्ध निरवयुष्याशिवाय पूर्ण होत नाही. याची जाणीव करून देणारे आपल्या कुशाग्र व्यक्तिमत्त्वातून कायशिलतेचा मंत्र देणारे माझे आभार स्थान आमच्या जयवंत प्रतिष्ठान हुमगांव या संस्थेचे अध्यक्ष नामदार श्री. शशिकांत शिंदेंसाग, संस्थेच्या सचिव सौ. वैशाली शिंदे, विव्द्यस्त श्री. ऋषिकांत शिंदे, श्री. असोकराव नवले, श्री. चंद्रुल जगताप यांच्याबद्दल मी कृतज्ञता व्यक्त करणे हे माझे कर्तव्य मानतो. या शिवाय आमदार शा. त्काल शिंदे महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. एम. बी. वाघमाडे, प्रा. प्रमोद चव्हाण, प्रा.संग्राम शिंदे, अर्थशास्त्र विभागाचे सहकारी प्रा. संजय धोंडे, प्रा. सुजित कसबे यांचे सहकार्य लाभले त्यांचे ऋण व्यक्त करता.

कोणत्याही उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी अनेक व्यक्तींचे सहकार्य आवश्यक असते. माझ्या संशोधन कार्यासाठी माझ्या महाविद्यालयातील प्रबंधपाल श्री. सुधीर नगरकर, सर्व प्राध्यापक, शिक्षकेतर कर्मचारी यांचे सहकार्य मिळाले त्यांचा मी ऋणी आहे. तसेच सातारा जिल्ह्यातील नगरपरिषदेचे नगराध्यक्ष, उपनगराध्यक्ष, सदस्य, नगरपरिषदेचे मुख्य अधिकारी, कर्मचारी वर्ग यांचेही ऋण व्यक्त करता.

कृदुंबंतील सदिव्द्या ही यशाच्या शिखरावर मार्ग दाखविणारी असते असा मार्ग दाखविणारे माझे आदरणीय वें. वडील आदरणीय आर्द. मोठे बंधू दत्तात्रय, मेळणे श्री. शिवाजीराव देशमुख, पत्नी सौ. नितम, मुलगा प्रणव, मुलगी मुष्या यांचा मी अत्यंत. ऋणी आहे.

या पुस्तकाचे मुद्रित शोधन डॉ. विनाद पवार श्री. डुल कोकरे, श्री. शैलेश जुनेघर यांनी करून आपला बहुमुल्य वेळ दिला त्याबद्दल त्यांचेही मनःपूर्वक आभार मानतो. या काणी ज्या ज्ञात व अज्ञात व्यक्तींनी सहकार्य केले आशा सर्वांचे मनःपूर्वक आभार.

डॉ. अनिलकुमार वाकरे
डॉ. प्रमोद घाटगे

प्रकरण	शिर्षक	ऋणनिर्देशन	पान क्रमांक
१	प्रस्तावना व संशोधन पध्दती	अनुक्रमिका तक्ता सूची आलेख सूची	i ii-iii iv-vi vii-viii १ ते ६
२	संशोधन साहित्याचे पुनर्विलोकन		७ ते १५
३	नगरपालिकांचे स्वरूप व शहरी विकास आणि सातारा जिल्ह्याची शोडक्यात ओळख		१६ ते २९
४	नगरपालिकांच्या उत्पन्नाचे स्वरूप आणि दिशा		३० ते ६८

डॉ. प्रमोद घाटगे

एम.ए., पी.एच.डी.

उपप्राचार्य, आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा



- अध्यापन अनुभव २६ वर्ष
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये ३५ शोधनिबंध सादर
- विविध जर्नल्समध्ये १५ शोधनिबंध प्रकाशित
- मराठी अर्थशास्त्र परिषद, शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक असोसिएशन कोल्हापूर व इंडियन इकॉनॉमिक असोसिएशन संस्थाचे आजीव सदस्य
- लायन्स क्लब सातारा यांचेकडून आदर्श शिक्षक पुरस्कार प्राप्त
- शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर व मुंबई विद्यापीठ एम.ए. अर्थशास्त्र (दूरशिक्षण) ४ पुस्तकांचे सहलेखन

डॉ. अनिल वावरे

एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.

- अध्यापन अनुभव पदवी व पदवीतोर २० वर्ष
- आंतरविध्याशाकीय (B.B.A., M.B.A., Post Graduate Diploma) अध्यापन अनुभव
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये शोधनिबंध ८२ सादर
- ३ उत्कृष्ट शोधनिबंधास शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक असोसिएशनचे पारितोषिक
- विविध जर्नल्समध्ये ७० शोधनिबंध प्रकाशित
- एम.फिल., मार्गदर्शन ५ संशोधक विध्यार्थी
- पीएच.डी. मार्गदर्शन ११ संशोधक विध्यार्थी
- मराठी अर्थशास्त्र परिषद, शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक असोसिएशन कोल्हापूर व इंडियन इकॉनॉमिक असोसिएशन संस्थाचे आजीव सदस्य
- ३५ संदर्भग्रंथ लेखन व प्रकाशित
- ४६ संदर्भग्रंथ सहलेखन व प्रकाशित
- शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर अर्थशास्त्र अभ्यास मंडळाचे अध्यक्ष



ISBN- 978-81-931719-7-4

(नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे) अर्थशास्त्र



ASSM LIBRARY



11183
330/GHA



डॉ. प्रमोद घाटगे
डॉ. अनिलकुमार वावरे

Published by:

UNICORN PUBLICATION

At- Pandavnagar, Undri,

Pune- 412028, Maharashtra, India

Mob: 9604042525, 7709366816

Email: vndpawar29@gmail.com.

Web: www.unipubs.com



पुरस्कार



डा. शशिकान्त न. शिंदे

माजी जलसंपदा मंत्री महाराष्ट्र राज्य

नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र

(2005-02 ते 2050-51)

© Editor

First Edition 2019

ISBN- 978-81-931719-7-4

350/-

All rights reserved in part of this work may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by author is original. Every effort is made to ensure accuracy of material but the publisher and printer will not be held responsible for any inadvertent errors.

PRINTED IN INDIA

Published & Printed by Amit Kasabe for Unicorn Publication,

Pune-412028.

डॉ. प्रमोद रघुनाथराव घाटगे यांच्या पीएच. डी. प्रबंधाचे प्रकाशन पुस्तक रूपाने झेत आहे ही अत्यंत अजंदाची गोष्ट आहे. डॉ. प्रमोद घाटगे यांचा संशोधन प्रबंध "नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र" या संदर्भात आहे. भारतासारख्या मोठी लोकशाही असलेल्या देशात संघराज्य शासन व्यवस्था अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते, अशा शास्त्रा व्यवस्थेत स्थानिक संस्था महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडत आहेत. स्थानिक संस्थांचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे. शहरी भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यामागे स्थानिक संस्था या नात्याने नगरपरिषदा महत्त्वपूर्ण जबाबदारी पार पाडत आहेत. शहरी भागांमध्ये पायाभूत सुविधांचा विकास घडवून त्यांचा नागरिकांचे अधिकाधिक कल्याण घडवून आणण्याचा प्रयत्न नगरपरिषदा करीत आहेत. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच राजकीय विकासा निश्चितपणे हातभार लागलेला आहे.

डॉ. प्रमोद घाटगे यांनी मार्गदर्शक डॉ. अनिलकुमार बाबरे यांच्या मार्दर्शनाखाली आपल्या प्रबंधात नगरपरिषदांचे उत्पन्न व खर्च, खर्चाचे व्यवस्थापन, उत्पन्न साधने वाढवण्यासाठी उपयुक्त शहरी भागाच्या विकासातील नगरपरिषदांची भूमिका यांच्या शास्त्रशुद्ध अभ्यास केला आहे. प्रबंधाच्या शेवटी महत्त्वपूर्ण निष्कर्ष आणि शिफारशी केल्या आहेत. त्यांचे संशोधनरूपी प्रकाशित होणारे हे पुस्तक या क्षेत्रात संशोधन करणारे अभ्यासक, विद्यार्थी, नगरपरिषदांमधील प्रशासकीय अधिकारी, पदाधिकारी तसेच लोकप्रतिनिधी, शहरी नागरिक यांना मार्गदर्शक तसेच दिशादर्शक ठरेल असा विश्वास आहे.

या प्रकाशन कथलांसाठी संशोधक डॉ. प्रमोद घाटगे व त्यांचे मार्गदर्शक प्रा. डॉ. अनिलकुमार बाबरे यांचे हार्दिक अभिनंदन व आभार.

डा. शशिकान्त न. शिंदे

(माजी जलसंपदा मंत्री महाराष्ट्र राज्य)



ISBN 978-81-9311719-7-4

शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, मंगळीत
जयवंत प्रतिष्ठान हनुमान संचालित,

आमदार शशिकान्त शिंदे महाविद्यालय, मेठा

शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक्स असोसिएशन कोल्हापूर (सुवेक)

३१ वे व ३२ वे संयुक्त अधिवेशन

शनिवार दि. १८ डिसेंबर व रविवार दि. १९ डिसेंबर, २०११

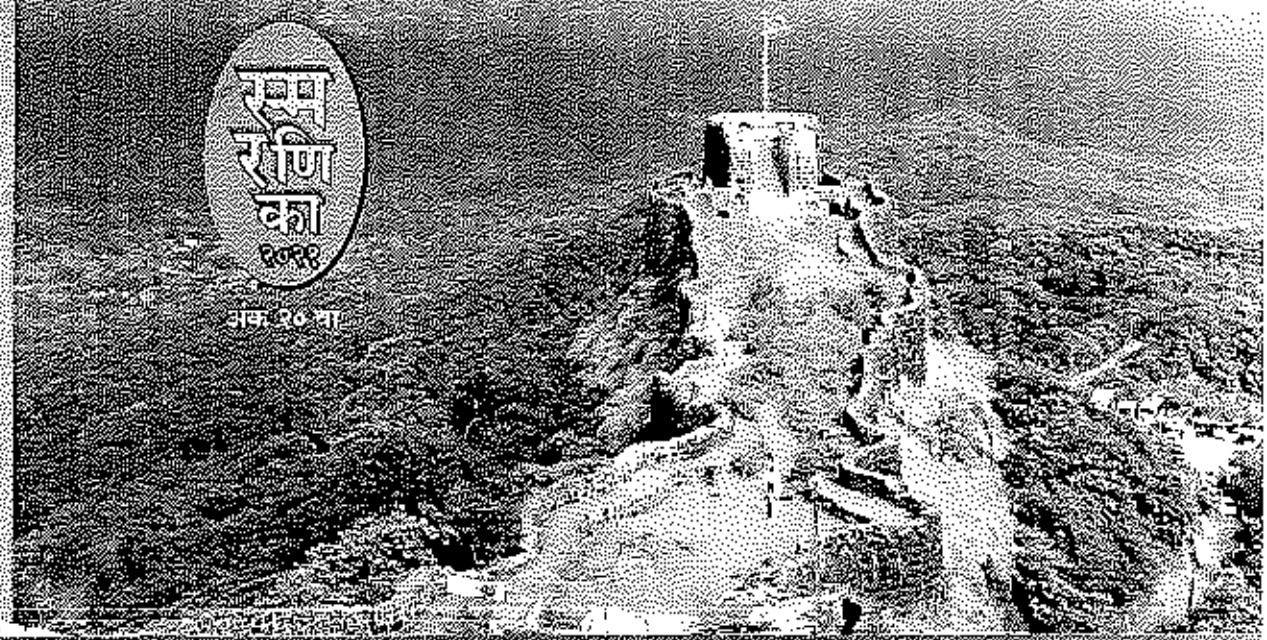
विषय : भारतातील सध्याचे आर्थिक संकट

पर्यटनाचे अर्थशास्त्र

शिवार्थ



मंक २० भा



अ. क्र.	संशोधन पेपर	संशोधक	पान. क्र.
	स्वागताध्यक्ष मनोगत	: प्र. प्राचार्य, डॉ. प्रमोद घाटगे	
	संपादकीय	: प्रा. संजय ठिगळे	
	स्थानिक संपादक मनोगत	: डॉ. संजय धोंडे	
	स्थानिक कार्यवाह मनोगत	: डॉ. सुजित कसबे	
	सुयेक वार्षिक अहवाल	: डॉ. एम. जी. पाटील	
	परिचय: अध्यक्ष, सुयेक ३१ वे वार्षिक अधिवेशन	:	
	अध्यक्षीय भाषण	: डॉ. अनिलकुमार वावरे	
विषय: भारतातील सध्याचे आर्थिक संकट			
१	कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव आणि भारतीय कापड उद्योग	*प्रा. डॉ. पी. एस. कांबळे ** डॉ. काशिनाथ तनगे	१-८
२	भारत आणि सन १९९१ नंतरच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापार तुटीची समस्या	*डॉ. सी. आर. जाधव ** डॉ. राहुल शं. म्होपरे	९-११
३	कोविड १९- चा भारताच्या शेती व औद्योगिक क्षेत्रावरील परिणाम : एक दृष्टीक्षेप	*डॉ. एम.एस. सुर्यवंशी	११-११
४	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील संकट: कोरोना	*डॉ. धेडे डी. आर.	११-२१
५	कोरोना काळातील मानवी संसाधनाची दुरावस्था : अन्वयार्थ	*प्रा. गजानन खामकर ** प्रा. किशोर सुतार	२१-२२
६	कोविड-१९ काळातील भारतातील बेरोजगारी: एक गंभीर समस्या	*डॉ. सोमनाथ काळे, **डॉ. कैलास पाटील	२९-३१
७	कोरोनाचे भारतातील कामगारवर्गावरील संकट	*डॉ. दत्तात्रय शेडगे	३१-३९
८	कृषी विधेयक २०२० स्वरूप आणि अडचणी	*डॉ. मोहन सदामते	४०-४१
९	जयसिंगपूर शहरातील मोबाईल विक्रीवरील कोविड-१९ चा परिणाम	*डॉ. न्ही. बी. देवकर	४१-४२
१०	कोविड-१९ आणि शिक्षणाची सद्य:स्थिती	*प्रा. डॉ. जयश्री चव्हाण	४१-४२
११	कोरोना काळातील शेती: आव्हाने व संधी	*डॉ. अजित सुर्यवंशी	४२-५१
१२	भारतातील कापड उद्योग स्थिती, करणे व परिणाम	*डॉ. लक्ष्मण करपे	५१-६१
१३	कोविड-१९ उगम, प्रसार आणि आरोग्य व्यवस्था	*श्री. रामचंद्र कवितर्के	६१-६९
१४	कोरोनाचा उगम, प्रसार आणि बदलते जागतिक संबंध	*कु. पूजा शिर्के	६९-६९
१५	कोरोना काळातील RBI चे मौद्रिक धोरण	*डॉ. प्रमोद घाटगे	६९-६९
१६	कोरोना काळातील महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांची स्थिती	*श्री. पुष्पेंद्र जिनकर	७९-७९
१७	The Impact of Covid- 19 on Indian Meat Market	*Prof. Sachin Nikam	७९-७९
१८	Feasibility of Protocols for Restaurants during COVID-19 Pandemic	*Mr. Ashish Bhasme **Dr. Rajendra Jeur	७९-८०

भारतात या प्रसार येणाऱ्या मागात या रे होते, हे जगातील ना करवा औषध का हे जगातील प्णास दिसून सुसरा शासक त आपणस सामंजस्य हे वेगवेगळ्या आहे. न्युयॉर्क येास्वी पात
प्रबोधित
देलोकसात
ण, डॉ.अरुण
ादी प्रबोधित
प्रकाशन, पुणे
nal

कोरोना काळातील RBI चे मौद्रिक धोरण

डॉ. प्रमोद पाटये

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेळा.

संज्ञावना :- (Introduction)

भारताच्या अर्थव्यवस्थेतील जे अनेक महत्वाचे आघास्तंभ या नियामक यंत्रणा आहेत त्यातील केंद्र सरकारचा 'वित्त विभाग' अर्थव्यवस्थेकडे राजकोषीय धोरणाचे दायित्व असते. तो आणि 'भारतीय रिझर्व बँक' म्हणजे RBI जीच्याकडे मौद्रिक धोरणाचे दायित्व असते. दोन यंत्रणा महत्त्वपूर्ण आहेत. कोणत्याही आर्थिक संकटातून अर्थव्यवस्थेला सावरणे, तिला गती देणे ही या दोन्हीची जबाबदारी असते. तर उतम आर्थिक स्थितीत देखील त्याचं सातत्य राखणे, संपत्ती व मालमत्तेचं योग्य व समतोलपूर्ण वितरण करणे, आर्थिक विकास व देशाचा वेग वाढवणे, ही देखील कामे या दोन्ही यंत्रणांना पार पाडावी लागतात. केंद्र व राज्ये सरकारे आपापल्या उत्पन्न व खर्चाद्वारे अर्थकोषीय धोरण राबवितात त्यातून ते एकप्रकारे अर्थव्यवस्थेत काही एक रक्कम खर्च करतात यातून 'पागणीची बाजू' कार्यन्वित होते. तर भारतीय रिझर्व बँक आपल्या मौद्रिक धोरणाद्वारे बँकिंग व वित्तीय व्यवसायी विशिष्ट प्रमाणात 'हरलता' प्रदान करते व त्याद्वारे 'संवर्तमानाची बाजू' नियंत्रित करते. आर्थिक मंदी, मसूरण वा तेजी अशा अनेक कालखंडांमध्ये या दोन्ही बाजू सावरण्याचं काम या दोन्ही यंत्रणांकडूनच केले जाते.

जावलीचे शब्द :- (Key Words) Fiscal Policy - (राजकोषीय धोरण), Monetary Policy - (मौद्रिक धोरण), Pandemic - (महामारी), Epidemic - (रोग), Diseases - (रोग).

अध्यास विषयाचे महत्त्व :- (Importance of the Study)

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील पाचव्या क्रमांकाची सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. मात्र कोरोना महामारी व टाळेबंदीच्या काळात अर्थव्यवस्थेत जे नुकसान झाले, त्यातून ज्या समस्या निर्माण झाल्या त्यावर रिझर्व बँक ऑफ इंडिया (RBI) या नियामक यंत्रणेद्वारे काय उपाययोजना राबवीण्यात आल्या त्याचे परीक्षण करणे गरजेचे आहे. त्याचे गुण, दोष, प्रवादा पाहणे गरजेचे आहे. त्यातून त्याची उपयोगिता व भावी काळातील दिशा समजण्यात मदत होईल.

उद्देश्ये :- (Objectives)

सदर विषयावरील संशोधन करित असताना पुढील उद्देशे सांगित देवण्यात आलेली आहेत.

१. कोरोनाचा बँकिंग क्षेत्रावर झालेला परिणाम अभ्यासणे.
२. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक समस्यांवर RBI ने केलेले उपाय अभ्यासणे.
३. RBI ने केलेल्या उपायांच्या परिणामकारकतेचे परीक्षण करणे.

संशोधन पद्धती :- (Research Methodology)

विषयावरील संशोधन करित असताना कोरोना काळातील मागील एका वर्षातील भारतीय अर्थव्यवस्थे संदर्भातील आकडेवारीचा आधार घेतला आहे. विषयातील प्रामुख्याने विशेषण करणाऱ्या योग्य त्या ठिकाणी शोकेटवरी, सरासरी द्वारे सांख्यिकीय विश्लेषण पद्धतीचा अवलंब केला असून पुढील दृष्ट्या खोलांचा आधार घेतलेला आहे.

१. RBI ची विमाही घोरणे.
२. वृत्तपत्रे, मासिके, साप्ताहिके, वार्षिक अंक यांतील तज्ज्ञांचे लेख.
३. RBI व सरकारच्या संकेत स्थळावरील उपलब्ध माहिती.

कोरोना काळातील RBI चे मौद्रिक धोरण :-

RBI ने कोरोना काळात आपल्या मौद्रिक धोरणाद्वारे अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी जे उपाय घेतले त्यांचा पारदर्श "कोरोना काळातील RBI चे मौद्रिक धोरण" या प्रस्तुत शोधनिबंधात केलेला आहे. या पार्श्वभूमीवर कोरोना काळातील खालावलेल्या अर्थव्यवस्थेला गती देण्याकरता RBI द्वारे फेब्रुवारी २०२० पासून टप्पाटप्प्याने अनेक उपाय घेतले गेले. मौद्रिक धोरणाचा प्रभावितपण हा त्यांच्याशी राजकोषीय धोरण किती प्रभावी आहे यावर ठरतो. RBI हा आर्थिक घसरणीत वा मंदी मध्ये पैशाचा पुरवठा वाढवायचा असतो. मात्र तो वाढवत असताना पैशाचे मूल्य प्रमाणापेक्षा जास्त घसरू नये. शिवाय महागाईचा दर वाढू नये याचीही दक्षता त्यांना घ्यावी लागते. म्हणजे तसे फुकून विण्यासारखाच हा प्रकार असतो. याउलट सरकारचं राजकोषीय धोरण हे प्रसंगी कर्जबाजरी होऊन, महागाई सोडून रोजगार निर्भरता कमी वाढेल हे पाहणारं असतं. म्हणजे राजकोषीय

घोरण व मौद्रिक धोरण यांनी जर टोकाची भूमिका घेतली तर ती स्परस्पराना पूरक न राहता ती विरोधी होतात. त्यामुळे त्यांच्यातील सुसंगती व ताळमेळ गरजेचा ठरतो. या परिप्रेक्षातून कोरोना काळात RBI द्वारे, जी मौद्रिक धोरणे राबवली गेली त्याचं परीक्षण, निरीक्षण, होणं गरजेचं आहे. कारण त्यांच्याच निर्णयावरच अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणुकीचा वेग, महागाईचा दर काय असेल हे ठरणार आहे.

सध्याच्या एकूणच आर्थिक पॅकेजवर राजकोषीय धोरणाचाच गवगवा दिसून येतो. केंद्राने ज्या पद्धतीने हे पॅकेज देशासमोर प्रस्तावित केले. त्यामुळे यातील मौद्रिक धोरणाचा म्हणजेच RBI चा सहभाग बराचसा झाकोळला गेला. बिकट आर्थिक स्थितीत RBI आपल्या मौद्रिक नितीद्वारे मौद्रिक साधने जसे की, सीआरआर, एमएलआर, रेपो रेट, रिव्हर्स रेपो रेट याद्वारे जे प्रयत्न करते त्यांची स्वतःची अशी एक स्वायत्त भूमिका असते. कोरोना काळातील एकूणच घडामोडीत RBI च्या या स्वायत्ततेच्या परिक्षेबातील केंद्राने फार मोठे आक्रमण करत RBI च्या मौद्रिक निधीतून अपेक्षित आर्थिक परिणामाचे आकडे आपल्या पॅकेज मध्ये घुसडून एक प्रकारे RBI हा सरकारी धोरणांचाच एक घटक बनविण्याची प्रक्रिया अधिक भक्कम केली. मात्र तरीही मौद्रिक धोरणाचा स्वतंत्रपणे व साकल्याचे उद्दिष्ट्ये होणे गरजेचेच आहे. २७ मार्च २०२० आणि १७ एप्रिल २०२० असे तब्बल दोन वेळा RBI ने आपले मौद्रिक धोरण जाहीर केले. कोरोना काळातील RBI च्या मौद्रिक धोरणाचा हा लेखाजोखा पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

२७ मार्च २०२० चे धोरण

२६ मार्च २०२० रोजी पंतप्रधानांनी १ लाख ७० हजार कोटींची 'पंतप्रधान गरीब कल्याण योजना' जाहीर केली, लगेचच अर्थमंत्र्यांनी पत्रकार परिषदेद्वारे या योजनेचे सविस्तर विवरण केले. या धटनांना २४ तास उलटण्यापूर्वीच 'भारतीय रिझर्व बँक' RBI चे गवर्नर शक्तीकांत दास यांनी या राजकोषीय धोरणाला दुजोरा देणारे RBI चे मौद्रिक धोरण जाहीर केले होते. प्रामुख्याने मौद्रिक आधुनांचा वापर करत त्यांनी व्याजदर रूपात कारणे निर्णय झालेले यानाच भाग म्हणून रेपो रेट च्या दारामध्ये ०.७५% नी कपात केली गेली, यातून सर्वसामान्य कर्जदारांना दर भरा बरावी लागणारी 'ईएमआय' ची रक्कम कमी होणार होती. रिव्हर्स रेपो रेट मध्येही ०.१% नी कपात केली होती. ज्यामुळे बँकाकडील खेळत्या भांडवलदात वाढ होणार होती यासोबत सीआरआर च्या दरातही १% नी कपात केली होती.

ज्यातून बँकांच्या भांडवलातील चणचण बँकांना त्यांच्या टर्म लोन मध्ये तीन महिन्यां मेळी. यातून हाच पैसा बँकांना भांडवलशाखाकडील वापरात येणार होता, या उः पले लक्ष महामाई नियंत्रणाऐवजी आर्ज दिल्याचे विसून येते. लॉकडाऊनच्या व्यावसायिकांनी बँकांकडून घेतलेली आहे भरण्यासाठी पैसे नसणार त्यामुळे RBI ने बँ पुढील तीन महिने (एप्रिल, मे, जून २०२०) असे निर्देश दिले. या निर्णयाचा प्रामुख्य होणार होता. RBI असे नियंत्रण तेव्हाच रोखता कमी झालेली असते. रेपो रेट द्वारे कर्ज देते. खालट रेपो रेट द्वारे बँका RBI वॉन्दी दरमधील कपातीद्वारे बँकाकडील रो बँकानाच आता RBI कडून स्वस्त दरात बँक देखील आपल्या कर्जांचे व्याजदर अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना स्वस्त व गुंतवणुकी वाढून उमाद व रोजगारात वाढ. RBI चे २७ एप्रिल २०२० चे बुस्टर पॅकेज कोरोनाच संकट एप्रिल २०२० च्या शेवट होत गेले तोपर्यंत टाळेबंदीचा दुसरा ट आरोग्याचा व आर्थिक आघाडीवर देशाची दारम्यान आर्थव्यवस्थेसाठी RBI द्वारे अर्थव्यवस्थे करता एक मोठे बुस्टर पॅकेज रेपो ऑपरेशन धोरणाद्वारे RBI ने मायज NBIC साठी तब्बल ५० हजार कोटी रु. १ घोषणा केली. यासोबत NBRAD, व NHI कोटी रु. एवढी वित्तीय मदत देण्याची घोष रेपो दरातही ०.२५% नी घट केली रेपो रेट गेला. कोरोनाच्या पाह्यभूमीवर RBI ने या २०२०-२१ मध्ये देशाचा 'जीडीपी' चा अ अंदाज व्यक्त केला होता, मौद्रिक नीतीम कर्जांची गणना ही ९० दिवसांच्या काला ९० दिवसांनी होणार आहे.

एप्रिल २२ मे २०२० ची तिसरी घोषणा काळात RBI द्वारे सातत्याने हासळणाऱ्या आर्थिक प्रकृतीवर आणण्यासाठी याआधी दोनवेळा मौद्रिक धोरणे जाहीर केली. विकासशासकीय देशांचे अर्थमान दास्यत्तच होत. शेवटी १२ मे २०२० रोजी केंद्राने २० लाख कोटींचे आत्मनिर्भर भारतासाठीच जाहीर केले. मात्र तरीही वित्त बाजारावर त्याचा म्हाणाचा असा प्रभाव दिसून आला नाही शेवटी २२ मे २०२० रोजी RBI ने पुन्हा पुन्हा पुन्हा विषयक आपली नवी धोरणे जाहीर केली. कोरोनामुळे उत्पनाची कोणतीच खात्री नसणाऱ्या कर्जादारांना देण्यासाठी ही घोषणा होती. यासाठी RBI ने आपल्या रेपो रेट ४.०% ची घट केली. परिणामी आता RBI इतर बँकांना ४% रेटेने कर्जे वितरित करणार आहे. त्यामुळे जसे कर्जावरील व्याजदर कमी होईत तसेच ते बचती खातातही घटणार आहेत रेपो दरसह RBI इतर रेपो वरतही कपात केली गेली. याशिवाय कर्जादारांना त्यांचे कर्जे उठ देण्यामध्ये आपणही तीन महिने म्हणजे ऑगस्ट २०२० पर्यंत कर्जे उठविली गेली आहे.

एप्रिल २२ मे २०२० रोजी धोरणाच्या घोषणे दरम्यान आर्थिक वृद्धीवर १०.१% अंदाज अंदाज वर्तविणाऱ्या रिजर्व्ह बँकने आपल्या २२ मे च्या वृत्तव्यापार हा दर उणे राहण्याची भीती व्यक्त केली होती. मात्र एका महिन्यात ही स्थिती सुधारण्याचा आशावादही त्यांनी व्यक्त केला. या वृत्तव्यापाराने पक्करी शक्तीकांत दाव यांनी टाळेबंदीमुळे वस्तू व सेवांच्या किमती उतरल्या सहा महिन्यात तरी अशीच स्थिती राहण्याचा धोका आहे. RBI च्या सर्वेक्षणानुसार स्पष्ट केले गेले. देशातील गृह, चालण, उद्योग इतर व्यक्तिगत कर्जासाठी RBI ने जरी पूर्वीच्या (मार्च, एप्रिल, मे) कर्जाच्या मुदतवाढीमध्ये अगणखी तीन महिन्याची मुदतवाढ दिली आहे. त्यावरील मूळ रकमेवरच व्याज मात्र नेहमीप्रमाणेच द्यावा लागेल.

कोरोना काळातील अडिगामुळे व टाळेबंदीने पेचात अर्थव्यवस्थेला अगदी सुरक्षातीपासूनच RBI ने आपल्यासाठी समातपूर्ण प्रयत्न केलेले दिसून येतात. २६ मार्चला कोरोनामुळे कल्याण' योजना नाही जी १ लाख ७० हजार कोटी अर्थिक मदत घेऊन आली त्यानंतर लगेचच २७ मार्च २०२० रोजी RBI ने रेपो दराला परतून टक्केनी व सी.आर.आर. मध्ये

एक टक्केनी कपात केली होती. व एलटीआरओद्वारे RBI ने अर्थव्यवस्थेत एक लाख कोटी रुपये एवढे अर्थसहाय्य दिलेले होते. पुन्हा लगेच सहा सात दिवसातच कर्जाचे हप्ते भरण्यामध्ये तीन महिन्यांपर्यंत मुभा देण्याचा निर्णय RBI ने जाहीर केला. २९ एप्रिलच्या आसपास पुन्हा रिजर्व्ह रेपो मध्ये पाच टक्केचा फट जाहीर केला. NABARD, SIDBI, NHB सारख्या महत्वाच्या संस्थांना बँकांना ५०,००० कोटींची आर्थिक मदत दिली. एलटीआरओद्वारे देखील ५०,००० कोटी दिले. थकीत बँके म्हणजे NPA ची मर्यादा ९० दिवसांवरून १८० दिवसांपर्यंत वाढविण्याचा निर्णय घेतला. RBI च्या मौद्रिक धोरणाच्या मर्यादा मान या सर्वांपासून गणस वेगळ राहून याकडे पाहिल्यास असे दिसते की अलीकड RBI चे हे व्याजदर कपातीच शाख फारस कारगर ठरेनास झालेलं आहे. एकंदर आर्थिक आधारविवरची गंभीर परिस्थिती पाहूनच RBI ने रेपो दरामध्ये ४% एवढी अमूर्तपूर्व कपात केलेली आहे. न्यायाने परतपुरवठा वाढू लागेल असं आश्वासन द्यावे आहे या सोबतच रिजर्व्ह रेपोचा दर देखील ३.७५% वर आणण्याचे व्यापारी बँकांसाठी कडे त्रिधी कमी गुंतवतील कारण त्यामध्ये त्यांना फारसा फायदा होणार नाही परिणामी आता खुल्या बाजारातच बँके विक्री करूनच त्यांना अगला व्यवसाय आता वाढवणे लागणार आहे. आर्थिक अनिश्चिततेच्या कोरोना काळात लोकांची खर्च प्रवृत्ती कमालीची घटून त्यांच्या बचतीमध्ये आता कमालीची वाढ होऊ लागली आहे. आधीच्याच बचती कर्जाच्या मागणी अथवा पडून असताना व त्यात नवीन बचतीची भर पडत असल्याने बँकांचे व्यावसायिक व व्यावहारिक गणित आता विस्कटू लागले आहे. मग असा वेळी बँकांना वाढली ही एवढी मोठी टोकळ रकम गुंतविली जावी म्हणून RBI ने हे सर्व उपाय राबविले आहेत. यामध्ये RBI ने मोठ्या खुर्चीने एकीकडे कर्जावरचे हप्ते पुढील सहा महिन्यांसाठी पुढे ढकलले व कर्जादारांना तिलासा दिला तर दुसरीकडे त्यावरच व्याज देण बंधनकारक ठेवत बँकांनाही तिलासा दिला आहे. RBI चं मौद्रिक चातुर्य एवढ्यावरच थांबलेलं नाही तर या व्याजापोतीच्या रकमांना मुदत कर्जांमध्ये रूपांतरित करण्याची मुभा देखील त्यांनी दिली आहे. मात्र या मौद्रिक धोरणाला साजसे असे राजकीय धोरण असवे लागते त्यामुळेच RBI ने २२ मे रोजी जेव्हा आपले वित्त धोरण जाहीर केल्यानंतर लगेचच अर्थमंत्र्यांनी देशातील विविध बँक



धोर
रपर
सुसं
RE
सो
गुरु
सं
दि
त्
अ
भ
द
व
र

प्रमुखोपशी बैठक केली थ या बैठकीत सरकारने बँकिंग क्षेत्राला स्पष्टपणे असे निर्देश दिले गेले की, 'सीबीआय, सीबीडी, बँक यादीची कुणाचाही दबाव वा भीती न मान्यता आपण सधळ इस्ते अर्थव्यवस्थेतील सुक्ष्म-लघु-मध्यम उद्योग, व्यवसायाना मोठ्या उद्योगाना, व्यक्तीना कर्जे वितरित करानीत.' खर तर सरकारने एवढ्या लिफ्टवीडीटी स्कीम, लिफ्टवीडीटी फंडसचा अक्षरसः वर्धापन करूनही RBI ने सर्वांत नीचांकी अशी व्याजदर करात व फंडिंग करूनही जर सरकारवर बँकना कर्जबाटप करण्यासाठी अशा गिनतवनाया कराल्या लागत असतील तर थातून एकाच गोष्ट पुजे येते ती म्हणजे बँका सध्या कर्ज देण्याच्या मानसिकतेतच नाहीत. त्यांना कोणतीही जोखीम स्वीकारायचीच नाही. पण हे झाल बँकांच दुसरीकडे अशी कर्जे मोठ्या प्रमाणावर घेऊ इच्छिणारी लोकां सध्याच्या सदिध व संभ्रमांनी भारतेल्या अस्थिर वस्तववणात रूढइतीला का ? हा ही एक प्रश्नच आहे.

थ सगळ्यातला आणखी एक कडचा तुवा म्हणजे भुश्र ना सूक्ष्म व लघु उद्योगांच्या कर्जाला पूर्णपणे सरकार ताण असणार आहे. त्यामुळे ही कर्जे बँकांकडून दिली जातील थ लोकांही ती घेतील. असा RBI व सरकारचा कयास दिसून येतो. मात्र आधीच आर्थिक संकटात सापडलेल्या बँका नुसत्या सरकारी घोषणेस बळी पडून अशी कर्जे वाटतील असे नाही. त्यासाठी सरकारने त्यांना लेखी हक्की देणे गरजेचे आहे. प्रकंदर RBI ने किततीही मीट्रिक धोरणाच्या कवायती चेतल्या तरीही अर्थपरीभामध्ये नव्या गुंतवणुकीची घोकाळी, बँकांची कर्जे वाटपातील निस्तआयी भूमिका, सरकारची वित्तीय सुधारनाबाबतची आलस्थ असा सर्व आघाड्यांवरचा निराशेच सूर असताना RBI एकदूसच्या जोधावर फारसा काही परीणामकारक बदल थडू शकत नाही हेच स्पष्ट होते.

समारोप

वास्तविक मीट्रिक नैतिची परिणामकारकता दिसून थामला वित्तीय बाजार वा व्यवस्थेची जी यात्रणा लागते, जो विकसीत संरचनआत्मक ढाचा असवा लागतो, त्याचोच आपल्याकडे वागवा आहे. देशाच्या प्रामीण व शहरी भागातील सरकाराचे मोठे जाळे असूनही त्याला शुद्ध बँकिंगचा दर्जा नाकरला गेला आहे. त्यामुळे RBI च्या कुठल्याही वित्तीय धोरणात त्यांना गृहितच धरत जात नाही. ज्यापारी बँकांना धोरणाच व्यवथापन, व्यवसायवृद्धी, नफाप्राप्ती या निकषांनाच प्राथम्य द्याव लागत. त्यामुळे थ RBI च्व धोरणांशी पूरक वागतातच अस नाही. बँकेतर निलसंस्थांची

व्यवसायिक गणित तर थाडूनही वेगळी असतत. शिवाय गेल वर्षांमध्ये बँकिंग क्षेत्रात एवढे वाटोळे झालय की तिच्यात कितो फुंकला तरी तिला पालवी फुटेल की नाही हा एक चिंतेचाच विषय तरीदेखील या सर्वच आघाड्यांवर RBI काही न काही करते अ पाहद आहे यातच "हे ही नसे थोडके ...!" असे म्हणत समाज कदायला हवे.

संदर्भ :- (References)

- 1) Lenses study crowd effect on covid-19 Heard cr... PTL, 7 July 2020
- 2) The eyes of darkness - doan drugman Pocket Book 1981
- 3) कोरोना बंध :- प्रा. डॉ. जे.एफ. पाटील - समाजवादी इंचलकरांजी, कोल्हापूर १ जून २०२०
- 4) Priskripsane for action nine stapes after the next dayes - Hster tafclow, abhijithonaji - The India gain if business shift from china due to covid-19 - Economic Times - 12 May 2020
- 5) How will corona virus change the words Economy Varna netingrari - Catobal Times - 5 May 2020
- 6) With excellent druge India fighting with covid-19 Tabsumancpauie. - The Indian Express - 9th June 2020
- 7) डॉ. कौशिक बसु - ऑन अनएक्सपेक्टेटड टर्निंग पॉईंट द इंडियन एक्सप्रेस, गुरुवार २३ मार्च २०२०



BHARATI VIDYAPEETH

(Deemed to be University), Pune

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING - I



MA - I (PGENG 13)



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune
School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Copyright© Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prescribed for MA

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 800

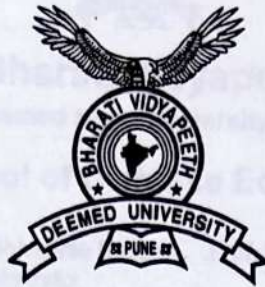
Published by :
Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Printed by :
Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

Cover Design by :
Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

ISBN : 978-93-88283-67-0

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune, India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

***ENGLISH LANGUAGE AND
LITERATURE TEACHING - I***

MA - I (PGENG 13)

CONTENTS

Unit	Contents	Writer	Page No.
1	<p>Unit - 1 : Part - I The nature of language learning and language teaching, the study of literature and the teaching of literature</p> <p>Unit - 1 : Part - II Language acquisition and language learning</p>	Dr. P.F. Patil, Pune & Dr. R.S. Zirange, Pune	11-30
2	<p>Unit-2 : Part-I Theories of language learning and their implications for teachers and learners.</p> <p>Unit-2 : Part-II Socio-linguistic context of English language and literature teaching in India</p>	Dr. P.F. Patil, Pune & Dr. R.S. Zirange, Pune	31-46
3	<p>Unit 3.1 : Part - I Teaching of Language Skills, Reference Skills, Study Skills and Presentation Skills</p> <p>Unit 3.2 : Part - II Methods and Approaches to the Language Teaching</p>	Dr. D.S. Kale, Medha	47-86
4	<p>Unit 4 Part - I Curriculum and Syllabus</p> <p>Part - II Technology in Language Teaching</p>	Dr. Tripti Karekatti, Kolhapur	87-110
5	<p>Unit 5.1 : Part - I Material Production for English Language and Literature Teaching</p> <p>Unit 5.2 : Part - II Developing Pragmatic Competence</p>	Dr. D.S. Kale, Medha	111-136

UNIT - 3
PART - I
**TEACHING OF LANGUAGE SKILLS,
REFERENCE SKILLS, STUDY SKILLS
AND PRESENTATION SKILLS**

Introduction

Contemporary age is an age of information generation and circulation. We transform information into knowledge. However, knowledge is a useless thing if the skills required to utilise knowledge are absent. So the most important is the skill. Skill is an ability to perform. It is applicable to all fields of life. Here, in our context of English language, skill means our ability to use English language in its oral and written forms. Here in English language we need be able to use four language skills which are listening, speaking, reading and writing.

In this unit, we are about to study the four language skills and some techniques which enable a teacher to develop these skills among students.

Objectives

Objectives of this unit are as follows.

- 1) To know the four basic language skills in English.
- 2) To understand the mechanism and sub-skills of listening.
- 3) To know techniques for teaching listening as a skill in the ESL classroom.
- 4) To understand the mechanism and sub-skills of speaking.
- 5) To know techniques for teaching speaking as a language skill in the ESL classroom.
- 6) To understand the mechanism and sub-skills of reading.
- 7) To know techniques for teaching reading as a language skill in the ESL classroom.
- 8) To understand the mechanism and sub-skills of writing.
- 9) To know techniques for teaching writing as a language skill in the ESL classroom.
- 10) To understand the concept of integrated skills and their implementation in the classroom.

UNIT - 5
PART - I
MATERIAL PRODUCTION FOR
ENGLISH LANGUAGE AND
LITERATURE TEACHING

NOTES

Introduction

Teaching and Learning are integrated processes. One cannot be performed without performing the other. There are several aspects involved in the process. Traditionally, teacher and student were the two poles in the process. However, the pedagogical investigations in the last two centuries have given rise to different issues. Today, the student is at the centre and there are other factors like teachers, textbooks, educational environment, parents, supporting materials, teaching aids, teaching methods, etc. at the periphery. It is true that some of these members acquire more space than others. Importance of teacher is an obvious state but almost the same importance is acquired by the material designed for the achievement of goals. This unit attempts to present different aspects of material production for English language and literature teaching.

Objectives

The objectives of this unit are as follows.

- 1) To understand importance of material production process in ELLT.
- 2) To know different types of materials used in ELLT classrooms.
- 3) To understand the process of material selection.
- 4) To identify characteristics of good teaching material.
- 5) To discern importance of supporting material.
- 6) To know characteristics of a good textbook.
- 7) To evaluate suitability of teaching material.

Instructional Material

The school/ college environment plays a vital role in the teaching-learning process. Teacher tries to create conducive environment for learning in and outside the classroom. For that, he uses different techniques. However, the material to be used occupies singular place in the process. The teacher attempts to transfer his knowledge to his students through the medium of textbooks and different teaching aids. These all together form 'instructional material'. Textbook is the first asset. It is the first source for transmission of information and conversion of

English Language and Literature Teaching – I MA - I (PGENG 13)



**DIRECTOR
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune**

Bharati Vidyapeeth Bhavan 6th Floor, L.B.S. Marg, Pune - 411030.

Tel. : 020-24407264, 24325520, 24407100,
24325701, 24325509/10 Fax : 020-24339121

E-mail : distance@bharativedyapeeth.edu
Visit us : <http://distance.bharativedyapeeth.edu>
Website : www.bvuniversity.edu.in

SLM for student support and private circulation only



ISBN No. 978-93-88283-67-0

MA - I (PGENG 13)



BHARATI VIDYAPEETH **(Deemed to be University), Pune**

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING - II



MA - I (PGENG 23)



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune
School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam

Founder : Bharati Vidyapeeth

Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam

Chancellor,

Bharati Vidyapeeth

(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe

Vice Chancellor,

Bharati Vidyapeeth

(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam

Pro-Vice Chancellor,

Bharati Vidyapeeth

(Deemed to be University), Pune

Copyright©

Registrar

Bharati Vidyapeeth

(Deemed to be University), Pune

Prescribed for MA

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 800

Published by :

Registrar

Bharati Vidyapeeth

(Deemed to be University), Pune

Printed by :

Bharati Vidyapeeth's

Bharati Printing Press

Pune.

Cover Design by :

Bharati Vidyapeeth's

Bharati Printing Press

Pune.

ISBN : 978-93-88794-28-2

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune, India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

***ENGLISH LANGUAGE AND
LITERATURE TEACHING - II***

MA -I (PGENG 23)

Contents

Unit	Contents	Writer	Page No.
1.	Section: I - Remedial Teaching, Peer Teaching and Micro Teaching	Dr. P. F. Patil, Pune & Dr. R. S. Zirange, Pune	1-20
	Section II - Testing and Assessment, Qualities of A Good Test and Types of Tests		
	Section III - English For Specific Purposes		
2	Section: I - The Teaching of Vocabulary	Dr. G. D. Kale, Satara	21-38
	Section: II - The Teaching of Grammar		
	Section: III - The Teaching of Poetry		
3	Section: I - The Teaching of Drama	Dr. P. F. Patil, Pune & Dr. R. S. Zirange, Pune	39-63
	Section II - The Teaching of Fiction		
	Section III - Lecture Plan for Teaching English Language and Literature		
4	Section: I - The Relationship Between Language Teaching and Literature Teaching	Dr. P. F. Patil, Pune & Dr. R. S. Zirange, Pune	64-86
	Section: II - Stylistic and Pragmatic Approaches to The Teaching of Literature		
	Section: III - Major Issues In English Language Teaching in India: Teaching in Large Classes, Roles of Mother Tongue in English Language Teaching		

UNIT NO.: 2

SECTION: I - THE TEACHING OF VOCABULARY

Section: I - The teaching of vocabulary

I.1 Aims and Objectives of Teaching Vocabulary

The general objectives of teaching vocabulary may be as follows.

- 1) To acquaint students with various types of words.
- 2) To enable students to use words suitable to the context.
- 3) To enable students to grade and select words for practical purposes.
- 4) To introduce some techniques of teaching vocabulary to the students.
- 5) To enable students for simple composition using words.

I.2 Introduction

Words play a very important role in the lives of human beings. Learning a language basically means learning words i.e. learning spelling, pronunciation and meaning of a word. When one knows these three things, we can say the person knows words. The last but not essential aspect of a word is graphical presentation or script but it is not necessary unless you want to present the word graphically. Vocabulary is a collection of words. It may be connected or not connected. Every word gets enlisted under a broad head called vocabulary. Vocabulary is necessary to communicate in a particular language. In this unit we are about to study some aspects of teaching and learning of vocabulary.

I.3 Types of Vocabulary

Vocabulary has been classified by language experts in two different ways.

- I. Structural Words and Content Words: This classification is based on functions of words in a sentence.
- II. Active Vocabulary and Passive Vocabulary: This classification is based on the frequency of words used for communicative or creative purposes.

Let's study them one by one.

- Structural Words: These words are the words used for composing grammatical structures. They do not have independent meaning. They acquire meaning only when they are used in the sentences. They do not appear in isolation. Most of the words from this class have fixed position in a structure. Hence, they are referred to as structural words.

Different types of structural words are as follows.

- a) **Pronouns:** Pronoun is a word used as a substitute for a noun. It replaces noun.

ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING – II MA - I (PGENG 23)



**DIRECTOR
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune**

Bharati Vidyapeeth Bhavan 6th Floor, L.B.S. Marg, Pune - 411030.

Tel. : 020-24407264, 24325520, 24407100,
24325701, 24325509/10 Fax : 020-24339121

E-mail : distance@bharativedyapeeth.edu
Visit us : distance.bharativedyapeeth.edu
Website : www.bvuniversity.edu.in

SLM for student support and private circulation only



ISBN No. 978-93-88794-28-2

MA - I (PGENG 23)



BHARATI VIDYAPEETH **(Deemed to be University), Pune**

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

LINGUISTICS AND STYLISTICS – II



MA - I (PGENG 25)



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune
School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Copyright©

Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prescribed for MA (English)

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 800

Published by :

Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Printed by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

Cover Design by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

ISBN : 978-93-88794-30-5

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune, India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

LINGUISTICS & STYLISTICS - II

MA - I (PGENG 25)

CONTENTS

Unit	Contents	Writer	Page No.
1	Orientation	Ms. Pratima Agnihotri, Pune	1-9
2	The stylistics of poetry	Dr. D.S. Kale, Medha	10-26
3	The Stylistics of Drama	Dr. P.F. Patil, Pune & Dr. R.S. Zirange, Pune	26-43
4	The stylistics of fiction	Dr. G.V. Jadhav, Satara	44-62

NOTES

UNIT 2

THE STYLISTICS OF POETRY

The concept of poetic diction, creativity in the use of language, poetic license, music in poetry, metre, ambiguity, obscurity and indeterminacy

2.1 INTRODUCTION

Poetry constitutes a major part of traditional literature. Even today in the age of cinema and television serials, poetry is still maintaining its place and special privilege in all the societies. Twentieth century has given different ways of interpreting poetry. One of them is stylistics. It is "a dynamic way of mediating between linguistics and literary criticism" (C.N. Candlin in Preface to *Stylistics and the Teaching of Literature* by Widdowson). It takes aspects for analysis from both linguistics and literary criticism and creates a place of its own in literary interpretation. Let's study aspects applicable to the study of poetry in this unit.

2.2 OBJECTIVES

Objectives of this unit are as follows.

- a) To understand difference between poetic language and ordinary language.
- b) To know the concept of poetic diction and use it for interpretations of poetry.
- c) To know different creative uses of a language in poetry.
- d) To understand the concept of poetic license and its use for poetic creation.
- e) To understand importance of sounds, metre and rhythm in poetry.
- f) To study relevance of ambiguity, obscurity and indeterminacy in poetry.

LINGUISTICS AND STYLISTICS – II

MA - I (PGENG 25)



DIRECTOR
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune

Bharati Vidyapeeth Bhavan 6th Floor, L.B.S. Marg, Pune - 411030.

Tel. : 020-24407264, 24325520, 24407100,
24325701, 24325509/10 Fax : 020-24339121

E-mail : distance@bharatividyaapeeth.edu
Visit us : distance.bharatividyaapeeth.edu
Website : www.bvuniversity.edu.in

SLM for student support and private circulation only



ISBN No. 978-93-88794-30-5

MA - I (PGENG 25)



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES II



MA - II PGAEC 21



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune
School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Copyright © Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prescribed for MA (English)

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 200

Published by :

Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Printed by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

Cover Design by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

ISBN : 978-93-89792-00-3

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune, India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

MA (English) SEM II PGAEC 21

CONTENTS

Unit	Contents		Page No.
1	English for Specific Academic Purposes	Dr. P. F. Patil, Pune & Dr. R. S. Zirange, Pune	1-23
2	English in Business Management	Mr.s Lailabi Shaikh, Phaltan	24-50
3	English in Science and Technology	Dr. D. S. Kale, Medha	51-85
4	English in the Media and Advertising World	Mr.s Pratima Agnihotri	86-98

UNIT 2 : ENGLISH IN BUSINESS MANAGEMENT

Contents:

- 2.0 Objectives
- 2.1 General English and Business English
 - 2.1.1 Difference between General English and Business English
 - 2.1.2 Use of English in Business Communication; Terminology Used
 - 2.1.3 Use of Abbreviations
 - 2.1.4 Business Jargon
 - 2.1.5 Summary
 - 2.1.6 References
- 2.2 Internal Business Communication
 - 2.2.1 Memoranda and documentation of Meeting
 - 2.2.2 Documentation of meeting
 - 2.2.3 Drafting of Notices
 - 2.2.4 Agenda of Meeting
 - 2.2.5 Minutes of Meeting
 - 2.2.6 Drafting of Resolution passed in the meeting
 - 2.2.7 Summary
 - 2.2.8 Exercises
 - 2.2.9 References
- 2.3 Writing Business Report
 - 2.3.1 Structure of Business Report
 - 2.3.2 Individual Report
 - 2.3.3 Self-Check Exercise - I
 - 2.3.4 Committee Report
 - 2.3.5 Self-Check Exercise - II
 - 2.3.6 Answer to self-check Exercises - I
 - 2.3.7 Answer to self-check Exercises - II
 - 2.3.8 Summary
 - 2.3.9 Exercises
 - 2.3.10 References
- 2.4 Business Correspondence

ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES – II

MA - II (PGAEC 21)



DIRECTOR
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune

Bharati Vidyapeeth Bhavan 6th Floor, L.B.S. Marg, Pune - 411030.

Tel. : 020-24407264, 24325520, 24407100,
24325701, 24325509/10 Fax : 020-24339121

E-mail : distance@bharativedyapeeth.edu
Visit us : distance.bharativedyapeeth.edu
Website : www.bvuniversity.edu.in

SLM for student support and private circulation only



ISBN No. 978-93-89792-00-3

MA - II (PGAEC 21)



BHARATI VIDYAPEETH

(Deemed to be University), Pune

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

INTRODUCTION TO THE STUDY OF ENGLISH LANGUAGE – I



MA - I (PGENG 12)



Bharati Vidyapeeth **(Deemed to be University), Pune** **School of Distance Education**

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Copyright© Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prescribed for MA

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 800

Published by :

Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Printed by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

Cover Design by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

ISBN : 978-93-88283-46-5

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune, India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

***INTRODUCTION TO THE
STUDY OF ENGLISH LANGUAGE - I***

MA - I (PGENG 12)

CONTENT

Unit	Name	Writer	Page No.
1	THE PHONOLOGY OF ENGLISH 1.1 Introduction: 1.2. Subject Matter I	Mrs. S. N. Bobade, Phaltan	3-28
2	UNIT 2 : THE MORPHOLOGY OF ENGLISH 2.1 Introduction: 2.2 Subject Matter	Dr. U. R. Patil, Rukadi	29-58
3	UNIT 3 : THE GRAMMAR OF ENGLISH 3.1 Elements of Grammar: Open and Closed Class Words 3.2. Phrases 3.2.1 Introduction 3.2.2 Objectives 3.2.3 Exercises	Dr. U. R. Patil, Rukadi	59-96
4	UNIT 4 : SIMPLE SENTENCE 4.1 Introduction 4.2 Objectives 4.3 Exercises	Dr. D. S. Kale, Medha	97-105
5	UNIT 5 : SEMANTICS 5.1 Section I: The Terms 'Semantics' and 'Meaning' 5.2 Section II: Seven Types of Meaning 5.3 Section III 5.4 Section IV 5.5 Exercise:	Dr. A. M. Sarawade, Kolhapur	106-134

UNIT 4 : SIMPLE SENTENCE

Introduction

In the earlier units we have studied words and phrases. The structure larger than a phrase is clause, and clause is a part of sentence or the sentence itself. A clause is a higher rank unit which is made up of phrases. A sentence is made up of one or more clauses. If there is only one clause in the sentence, it is called simple sentence. We will study different aspects of clause in this unit.

Objectives

The objectives of this unit are as follows.

- 1) To understand the concept of 'clause'.
- 2) To know elements of clause.
- 3) To understand 'simple sentence'.
- 4) To understand different types of simple sentence.
- 5) To identify elements of simple sentence/ clause.
- 6) To assign form and function labels to the elements of clause/ sentence.

Clause

The Longman Dictionary of Contemporary English defines clause as 'a group of words that contains a subject and a verb'. It is mostly a part of a sentence. It consists of a subject and a predicator. Sometimes absence of the subject is acceptable but presence of the predicator obligatory. There cannot be a clause without predicator.

For example

- | | | | | | |
|-------------------------------|-----------------------------------|----|----|----|----|
| S | P | Od | S | P | C |
| 1) { (My friend)(helped)(me)} | { when(I)(was)(in difficulty.)} | | | | |
| NP | VP | NP | NP | VP | PP |
| S | P | S | P | | |
| 2) { (We)(rested)} | { when(the evening)(came.)} | | | | |
| NP | VP | NP | VP | | |

In the above examples the structures bracketed with the curly brackets are clauses as each of them has a subject and a predicator. As we have discussed in the previous units, sentence is a structure that begins with a capital letter and ends with full stop. In that sense, each of these sentences has two clauses. These clauses have some relationship with each other in the frame of given sentence. When a clause has meaning of its own i.e. it does not depend on any other clause for its meaning, it is called the main clause. If a clause depends on main clause for its precise meaning, it is called the subordinate clause.

Introduction to the Study of English Language – I MA - I (PGENG 12)



DIRECTOR
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune

Bharati Vidyapeeth Bhavan 6th Floor, L.B.S. Marg, Pune - 411030.

Tel. : 020-24407264, 24325520, 24407100,
24325701, 24325509/10 Fax : 020-24339121

E-mail : distance@bharativedyapeeth.edu
Visit us : <http://distance.bharativedyapeeth.edu>
Website : www.bvuniversity.edu.in

SLM for student support and private circulation only



ISBN No. 978-93-88283-46-5

MA - I (PGENG 12)



BHARATI VIDYAPEETH

(Deemed to be University), Pune

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

INTRODUCTION TO THE STUDY OF ENGLISH LANGUAGE – II



MA - I (PGENG 22)



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune
School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Copyright © Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prescribed for MA

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 800

Published by :

Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Printed by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

Cover Design by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

ISBN : 978-93-88794-27-5

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune, India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

***INTRODUCTION TO THE STUDY
OF ENGLISH LANGUAGE - II***

MA - I (PGENG 22)

CONTENTS

Unit	Contents	Writer	Page No.
1	Language and Society : language Variation and Language Contact	Dr. Uttam Patil, Kolhapur	1-19
2	Distinctive Features of British, American and Indian English	Dr. Uttam Patil, Kolhapur	20-36
3	Pragmatics	Dr. Jayashri Aphale, Satara	37-58
4	Conversational Principles	Dr. Dnyandeo Kale, Medha	59-72

UNIT - 4

CONVERSATIONAL PRINCIPLES

NOTES

4.1 OBJECTIVES OF THE UNIT

Objectives of this unit are as follows.

- 1) To understand the concept of conversation.
- 2) To understand politeness in conversation.
- 3) To understand principles and aspects of politeness.
- 4) To understand importance of cooperation in conversation.
- 5) To understand different ways of violation of cooperative principles and politeness principles.

4.2 INTRODUCTION

In our daily course of life, there occur several situations where we have to interact with others for one reason or the other. We discuss something, talk about something and deliver a speech or a lecture. When there are two or more people involved in a speech act and they express their thoughts freely by alternating their roles as speaker and listener, it is called conversation. Though conversation appears to be a natural process, it incurs several elements. This unit attempts to discuss different elements associated with conversational principles in a discourse.

4.3 CONVERSATION

Conversation is an important aspect of our routine life. It is often accompanied by several other factors which are context bound. They may be facial expressions, gestures, hand movements and so many others. This assigns conversation importance in pragmatic analysis.

INTRODUCTION TO THE STUDY OF ENGLISH LANGUAGE – II MA - I (PGENG 22)



DIRECTOR
SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION
BHARATI VIDYAPEETH
(Deemed to be University), Pune

Bharati Vidyapeeth Bhavan 6th Floor, L.B.S. Marg, Pune - 411030.

Tel. : 020-24407264, 24325520, 24407100,
24325701, 24325509/10 Fax : 020-24339121

E-mail : distance@bharativedyapeeth.edu
Visit us : distance.bharativedyapeeth.edu
Website : www.bvuniversity.edu.in

SLM for student support and private circulation only



ISBN No. 978-93-88794-27-5

MA - I (PGENG 22)



BHARATI VIDYAPEETH **(Deemed to be University), Pune**

Accredited with 'A+' Grade (2017) by NAAC
Category - I University Status by UGC
'A' Grade University Status by MHRD, Govt. of India

SCHOOL OF DISTANCE EDUCATION

COMPULSORY ENGLISH – I



S.Y.B.A. SEM III (A301)



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune
School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Copyright © Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prescribed for S.Y.B.A.

Edition : First

All rights reserved. No part of this may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means without permission in writing from the Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune

Copies : 300

Published by :

Registrar
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Printed by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

Cover Design by :

Bharati Vidyapeeth's
Bharati Printing Press
Pune.

ISBN : 978-93-88794-98-5

* Further information about the School of Distance Education may be obtained from the university office at Bharati Vidyapeeth Bhavan, Lal Bahaddur Shastri Marg, Pune - 411 030.



Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

School of Distance Education

Dr. Patangrao Kadam
Founder : Bharati Vidyapeeth
Founder - Chancellor : Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Shivajirao Kadam
Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Prof. Dr. Manikrao Salunkhe
Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Dr. Vishwajeet Kadam
Pro-Vice Chancellor,
Bharati Vidyapeeth
(Deemed to be University), Pune

Advisory Council

- | | |
|--|-----------------|
| ● Prof. Dr. M. M. Salunkhe
Hon'ble Vice Chancellor, Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune | Chairman |
| ● Prof. Dr. R. G. Takawale
Former Vice Chancellor, University of Pune, Former Vice Chancellor, Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik, Former Vice Chancellor, Indira Gandhi National Open University, New Delhi | Member |
| ● Prof. Dr. V. S. Prasad
Former Director, National Assessment and Accreditation Council (NAAC) | Member |
| ● Prof. Dr. B. P. Sable
Former Vice Chancellor, Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik | Member |
| ● Dr. Masood Parveez
Regional Director, Indira Gandhi National Open University, Regional Centre, Pune* | Member |
| ● Prof. Dr. Anuradha Deshmukh
Former Professor & Director, Centre for Collaborations and Special Initiatives,
Yashwantrao Chavan Maharashtra Open University, Nashik | Member |
| ● Dr. Deepak Shikarpur
IT - Expert, Pune | Member |
| ● Dr. Sachin Vernekar
Dean, Faculty of Management Studies, Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune | Member |
| ● Dr. V. V. Kulkarni
Dean, Faculty of Arts & Commerce, Bharati Vidyapeeth (Deemed to be University), Pune | Member |

SPECIMEN COPY

CONTENTS

Unit	Contents		Page No.
1	Section I: Old Man at the Bridge - Earnest Hemingway Section II: Mebel - W. Somerset Maugham	Dr. Anil Dadas, Dahiwadi	1-14
2	Section I : 'Too Dear' - Leo Tolstoy Section II : The Open Window - H. H. Munro (Saki)	Dr. Sanjay Dixit, Phaltan	15-32
3	Section I : The Bet - Anton Chekhov Section II : The Necklace - Guy de Maupassant	Dr. Deepali Patil, Pune	33-53
4	Section I : Permission: Seeking, Giving and Refusing Section II : Inviting	Dr. Dnyandeo Kale, Satara	54-64
5	Section I : Asking for Information Section II : Suggesting	Dr. Anil Dadas, Dahiwadi	65-78
6	Section I : Prepositions Section II : Conjunction	Dr. Deepali Patil, Pune	78-93

UNIT - 4

SECTION I

PERMISSION: SEEKING, GIVING AND REFUSING

Contents

- 4.1.1 Introduction
- 4.1.2 Objective
- 4.1.3 Ethics of Permission
- 4.1.4 Asking Permission
- 4.1.5 Giving Permission
- 4.1.6 Refusing Permission
- 4.1.7 Exercises
- 4.2.1 Introduction
- 4.2.2 Objectives
- 4.2.3 Ethics of Invitation
- 4.2.4 Accepting Invitation
- 4.2.5 Declining Invitation
- 4.2.6 Exercises

4.1.1 INTRODUCTION

Communication is an essence of life today. We come across several communication events every day. Some of them are with elders, some with youngsters, sometimes it is a formal situation, sometimes it is informal. In each of the situations, we need to follow certain communication rules which are sometimes stated and mostly they are implicit. These rules are communication etiquettes. One of such etiquettes is asking, giving and refusing permission.

We need to seek permission on different personal, social and professional occasions. Permission may be taken from an elder, or an authority above us. There are some situations in our daily life where we need to take permission even from people younger or subordinate to us. With the increasing number of service

and industrial sectors, official permission has become an indistinct part in the management hierarchy. This unit enables us to understand different aspects of asking, giving and refusing permission.

4.1.2 OBJECTIVE

After studying this unit, students will be able to

- 1) ask for permission.
- 2) give permission.
- 3) refuse permission in a polite manner.
- 4) understand and use different politeness aspects associated with permission.

4.1.3 ETHICS OF PERMISSION

Permission—asking, giving and even refusing—is a courteous act. Permission is to be taken very carefully as any use of harsh or offensive words may spoil our purpose. As we always want to be successful, we have to take care of several things while asking for permission. Some of the important manners one needs to follow are as follows.

- Strictly avoid use of harsh and offensive words.
- The tone of question should be polite and adequately pitched.
- Be polite in your expression and presentation.
- Voice should be modulated as per the relationship with the person you are seeking permission from.
- Voice should be clear and audible but should not be high-pitched.
- Be clear about your purpose. There should not be any hesitation in the expression.
- One should judge the situation as well as the mood of the person before seeking permission. Both of these play important role in being successful in getting permission. If everybody is assigned with some urgent task, seeking permission on some excuse is inadequate. There are possibilities of refusal. Secondly, the mood of the person should be assessed before approaching him/ her. This increases possibilities of success in getting permission.
- Do not seek permission for the same reason again and again. Even if the reason is true, there are possibilities of misunderstanding.

Writing Team

Author's Name	Semester-V	Unit No
Dr. R. P. Kamble Night College of Arts and Commerce, Kolhapur.		1
Dr. Sarangpani Ramchandra Shinde Amdar Shishakant Shinde Mahavidyalaya, Medha		2
Dr. P. B. Kamble Chh. Rajashree Shahu Arts and Commerce College, Rukadi		3
Dr. Raghunath Damakale The New College, Shivaji Peth, Kolhapur		4
Semester-VI		
Dr. Milind Desai Mohanrao Patangrao Patil Mahavidyalaya, Tal. Walwa, Dist. Sangli		1
Dr. P. B. Kamble Chh. Rajashree Shahu Arts and Commerce College, Rukadi		2
Dr. S. A. Salokhe Dudhshakhar Mahavidyalaya, Bidri, Mouninagar, Tal. Kagal		3
Dr. Suresh Pandurang Patil Shri Vijaysinha Yadav Arts & Science College, Pethvadgaon		4

■ Editors ■

Dr. S. A. Salokhe
Dudhshakar Mahavidyalaya, Bidri,
Mouninagar, Tal. Kagal,
Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar
Head & I/c. Principal,
Department of English
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari,
Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

CONTENTS

English Drama

Semester V

Module I	Definition and Elements of Drama	1
Module II	Tragedy as a Form	15
Module III	<i>The Importance of Being Earnest</i> - Oscar Wilde	37
Module IV	<i>Hamlet</i> - William Shakespeare (1564-1616)	86

Semester VI

Module V	Types of Drama	133
Module VI	Comedy as a Form	153
Module VII	<i>Naga-Mandala</i> - Girish Karnad	166
Module VIII	<i>Harvest</i> (Part-I) - Manjula Padmanabhan	227

Module II

Tragedy as a Form

Contents:

- 2.0 Objectives
- 2.1 Introduction
- 2.2 Presentation of the subject Matter
 - 2.2.1 Origin of Tragedy
 - Check your progress- I
 - 2.2.2 Tragedy: Definition and elements
 - Check your progress- II
 - 2.2.3 Types of Tragedy
 - Check your progress- III
- 2.3 Summary
- 2.4 Glossary and Notes
- 2.5 Answers to check your progress- I, II & III
- 2.6 Exercise/ Activities
- 2.7 Suggestive Reading

2.0 Objectives:

1. To trace the origin of Tragedy
2. To understand the development of Tragedy as a form
3. To understand the term tragedy
4. To familiarize with the components of tragedy
5. To introduce the different types of tragedy

2.1 Introduction:

In the previous unit, you have studied definitions and elements of drama; this must have given you a thorough understanding of drama, as a literary genre. Along with the study of its elements, it becomes very vital to know the different types of drama. From the earliest times, drama has been divided broadly into two types, tragedy and comedy. One deals with dark side of life, the other with its light side. Tragedy aims at inspiring us with pity and fear; comedy aims at evoking our laughter. Tragedy stands superior to comedy. This is a well-received view in various philosophical aesthetics, literary criticism and amongst many ordinary literary appreciators. Since the early ages, tragedy is taken as the highest or the most difficult literary form whilst comedy is judged to be inferior to tragedy. The present unit shares the detailed discussion on tragedy as a literary genre. In this unit, we shall study the origin and development of tragedy as a form and shall try to understand the structure of classical tragedies. The definition and the constituents/elements of tragedy are also discussed in the later part of this module.

2.2 Presentation of the Subject Matter:

2.2.1 Origin of Tragedy:

The exact origin of tragedy and its development in subsequent ages and cultures have been investigated rigorously by anthropologists, anthropologists, philologists and archaeologists with results that are suggestive but conjectural. Even it is not that distinct to trace the exact etymology of the word tragedy. The most generally accepted source is the Greek *tragōidia*, or "goat-song," from *tragos* ("goat") and *aeidein* ("to sing"). The word could have referred either to the prize, a goat, that was awarded to the dramatists whose plays won the earliest competitions or to the dress (goat skins) of the performers, or to the goat that was sacrificed in the rituals from which tragedy was developed. Tragedy was performed in Athens at the three annual festivals of Dionysus, the most important of which was the Great Dionysia. On three successive mornings at this festival, three tragic poets (dramatists), who had been selected competitively earlier in the year, each of them used to perform a tetralogy consisting of three tragedies and a satyr-play. In addition, the festival featured comic and dithyrambic contests, and religious processions and rituals of various kinds. At the close of the festival, ten judges, who had been chosen by lot, determined the winners and awarded prizes.

Tragedy, as a literary form is thought to have been developed from the ancient dithyramb, choral lyrics; which were sung by a male chorus in honour of the God Dionysus at the annual carnivals. These performances also included group dancing and some brief dialogue between the leader and the chorus. At first the dithyramb was a crude improvisation based on the myths about Dionysus and this may have taken the form of a rough burlesque or satire, from which the satyr-play of classical drama was evolved out. With the passing time, tragedy came to have a more formal artistic structure and its content was expanded to include stories from the whole legendary tradition.

At some point, a radical shift took place in the approach by replacing the older boisterousness with a serious philosophical attitude about the very existence of human beings. The addition of an actor to the chorus allowed more complicated and lengthy stories to be used. According to the Greeks, the father of drama/ the inventor of tragedy was Thespis. Thespis put on the first tragedy at the festival of Dionysus in Athens and was the first prize winner at Great Dionysia in 534 BC. He first used an independent actor, as opposed to the choir in his production and was responsible for several other innovations such as masks, make up and customs.

Aeschylus (525 BC – 456 BC) is usually regarded as the one who, realizing the dramatic possibilities of the dialogue, first added a second speaker and thus invented the form of tragedy. That so sophisticated a form could have been fully developed by a single artist, however, is scarcely credible. Hundreds of early tragedies have been lost, including some by Aeschylus himself. Of some 90 plays of his credit, only seven have been survived. One of his best known works is the *Orestia*, which is about Agamemnon's son Orestes, who revenged his father only to be persecuted by the Erinyes.

Euripides (480 BC – 406 BC) was one of the famous Greek dramatists but not exceedingly popular. Euripides wrote about the Greek legends and myths in an everyday language and without traditional and moral values. He wanted to make his characters as people really are not how they ought to be. He was also interested in the individual rather than the gods and heroes. Euripides used the *deus ex machina*, literally means a god from the machine. This is a technique incorporated in a tragedy where there is the sudden and unexpected invention of a god which would change the story. He used the chorus less and had them dressed in more realistic costumes. His

perhaps best-known work is *Medea*, but his plays *Orestes*, *Bacchae*, *Trojan Women* and *Electra* are also popular.

Together with Euripides and Aeschylus, Sophocles is considered the greatest playwright of Ancient Greece. At the age of 28, he won the first prize in a dramatic competition, defeating Aeschylus, and was to win 20 other first prizes in his life. Of Sophocles' best-known tragedies are *Antigone*, *Oedipus Rex* and *Electra*. He often wrote plots about people's destinies and the consequences of their actions. He liked the ideal, and wanted to show his characters as people should be and act. He introduced a third actor on stage, increased the choir from 12 to 14 individuals, wrote more complicated plots and liked to write about religious and moral themes. He was very prolific and wrote over 120 plays.

The themes, purpose and focus of tragedy has changed with passing time. The Roman world failed to revive tragedy. Seneca (4 BCE–65 CE) wrote at least eight tragedies, mostly adaptations of Greek materials, such as the stories of Oedipus, Hippolytus, and Agamemnon, but with little of the Greek tragic feeling for character and theme. The emphasis is on sensation and rhetoric, tending toward melodrama and bombast. The plays are of interest in this context mainly as the not entirely healthy inspiration for the precursors of Elizabethan tragedy in England. The high poetic spirits of the mid-16th century began to turn the old medieval forms of the miracles and mysteries to new uses and to look to the ancient plays, particularly the lurid tragedies of Seneca, for their models. A bloody play, *Gorboduc*, by Thomas Sackville and Thomas Norton, first acted in 1561, is now known as the first formal tragedy in English, though it is far from fulfilling the high offices of the form in tone, characterization, and theme. Thomas Kyd's *Spanish Tragedy* (c. 1587) continued the Senecan tradition of the "tragedy of blood" with somewhat more sophistication than *Gorboduc* but even more bloodletting. Elizabethan tragedy never freed itself completely from certain melodramatic aspects of the influence of Seneca. As discussed above, in ancient Greece, tragedy was a ritual performance of the downfall of a noble man – usually a great man or a king, she is brought down because of some inherent fault (hamartia). In the medieval period, tragedy was concerned with noble or illustrious men too, but these tales usually took on a Christian moral valence. During the Elizabethan England, tragedy reached at its pinnacle. The early greatest contributors during this period were university wits, among them Christopher Marlowe was of high merit. The tragedies

reached to its highest popularity during Shakespearean period. Shakespeare violated the classical unities for the commercial profit, he was least interested in portraying the pure form of tragedy and pure comedy as expected by classicists, and instead he invented tragicomedy, a new genre of drama. A Shakespearean tragedy is the story of suffering and calamity, where the befall of the hero is exceptional, unexpected and is contrasted with his previous happiness and glory. Shakespearean tragedies always concerned with person of great eminence almost with kings or princes or great generals. E.g., Hamlet, a prince of Denmark; King Lear, a king of Britain; Macbeth, a Scottish general and Othello, a general in the Venetian military.

Structure:

Classical tragedies were composed within a definite structural framework, although there are occasional minor variations in some plays. Greek tragedy was performed without intermissions or breaks.

The following are the main elements of a typical tragedy:

Prologue:- the opening scene, in which the background of the story is established, usually by a single actor or in a dialogue between two actors.

Parados:- the entrance of the chorus, usually chanting a lyric which bears some relation to the main theme of the play.

Episode:- the counterpart of the modern act or scene, in which the plot is developed through action and dialogue between the actors, with the chorus sometimes playing a minor role.

Stasimon:- the choral ode. A stasimon comes at the end of each episode so that the tragedy is a measured alternation between these two elements.

Exodos:- the final action after the last stasimon, ended by the ceremonial exit of all the players.

The Chorus:

The chorus was the nucleus from which tragedy evolved out and it continued to have a central place in the drama throughout classical times. The use of the chorus varied, depending on the method of the playwright and the needs of the play being performed, but most often it acted as the "ideal spectator," as in *King Oedipus*, wherein it clarifies the experiences and feelings of the characters in everyday terms and expresses the conventional attitude toward developments in the story. In some

plays, like The Suppliants of Aeschylus, the chorus was itself a central figure in the tragedy rather than a group of interested bystanders, and this had a direct effect on the size and nature of its role, but usually the chorus was not so closely involved in the action of the drama. In general, the tragedians used the chorus to create a psychological and emotional background to the action through its odes, to introduce and question new characters, to point out the significance of events as they occurred, to establish facts and affirm the outlook of society, to cover the passage of time between events, and to separate episodes. The trend in tragedy was toward a decline in the importance of the chorus, caused mainly by the introduction of additional actors and increasing sophistication in their dramatic use, and by the more personal and complex nature of the stories selected for dramatization. With the passage of time the proportion of choral to individual lines decreased significantly, and the dramatic functions of the chorus, aside from the continued use of choral odes between episodes, were greatly reduced. At a typical performance of tragedy in the fifth century, the chorus marched into the orchestra chanting the parodos and remained drawn up there until the end of the play. At various points it divided into semi-choruses and moved around in the orchestra to suit the requirements of the play, but its most important moments came when it chanted the choral odes to music, accompanied by stylized gestures and a series of intricate group dances. At times the chorus also engaged in a lyrical dialogue, or *kommos*, with one of the characters and made brief comments or inquiries during the course of an episode.

Check your progress - 1

A) Complete the following sentence by choosing the correct alternatives:

- i) The word tragedy is derived from the Greek word *tragoidia*, here, *tragos* means _____
 - a) drama
 - b) lion
 - c) goat
 - d) song
- ii) Tragedy, as a literary form is thought to have been developed from ancient _____
 - a) myths
 - b) dithyramb
 - c) legends
 - d) epics
- iii) _____ performed the first tragedy at the festival of Dionysus in Athens.
 - a) Sophocles
 - b) Aeschylus
 - c) Euripides
 - d) Thespis

- iv) _____ first used an independent actor in a tragedy.
 - a) Thespis
 - b) Sophocles
 - c) Horace
 - d) Plato
- v) *Deus ex machina* literally means _____.
 - a) an unexpected machine
 - b) out of the past
 - c) a god from the machine
 - d) none of the above
- vi) In a classical tragedy, *exodos* means _____.
 - a) the opening scene
 - b) background scene
 - c) the entrance of the chorus
 - d) the ceremonial exit of all the players

B) Answer the following in one word, phrase or sentence each:

- i) What is a tetralogy?
- ii) Who is regarded as the inventor of tragedy?
- iii) Who won the first ever tragedy competition?
- iv) What is *deus ex machina*?
- v) What is the literal meaning of the word tragedy in Greek sense?

2.2 Tragedy: Definition and Elements:

The term tragedy is applied to any story in which a hero experiences a reversal of action (downfall) due to his/her own human flaws. — flaw like greed, over-ambition, or even an excess of love, honour or loyalty sometimes by fate (will of the gods) or ordinary human flaws and the story concludes in the tragic death or suffering of the protagonist.

According to Aristotle, "Tragedy is the imitation of an action, that is serious, complete and of a certain magnitude; in language embellished with each kind of artistic ornament, the several kinds being found in separate parts of the play; in the form of action, not of narration; through pity and fear effecting a proper catharsis of these emotions".

From the above definition, Aristotle figures out the following characteristic features of a good tragedy:

Writing Team

CONTENTS

English Poetry

Semester V

Author's Name	Semester-V	Unit No
---------------	------------	---------

Prof. P. A. Patil
Yeshwantrao Chavan Mahavidyalaya, Halkarni,
Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur

Dr. N. P. Khavare
Shri Annasahab Dange Arts, Commerce and Science College,
Hatkanangale, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Dr. A. B. Undare
Dr. Ghai College, Gadhinglaj, Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

Shri. D. U. Jadhav
Shivraj College of Arts and Commerce and D. S. Kadam
Science College, Gadhinglaj

Dr. S. R. Shinde
Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya, Medha,
Tal. Jawali, Dist. Satara

Dr. P. A. Patil
Vivekanand College, Kolhapur

Prin. Dr. Y. B. Gonde
Shankarrao Jagtap Arts and Commerce College, Wagholi, Dist. Satara

Dr. Smt. S. R. Prabhune
Mahila Mahavidyalaya, Karad, Tal. Karad, Dist. Satara

■ Editors ■

Dr. N. P. Khavare

Head, Department of English,
Shri Annasahab Dange Arts, Commerce and
Science College, Hatkanangale,
Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur

Dr. S. B. Bhambar

Head, Department of English
Tukaram Krishnaji Kolekar Arts and
Commerce College, Nesari,
Tal. Gadhinglaj, Dist. Kolhapur

Module I Introduction to Literary Criticism 1

Module II Classical Criticism 18

Module III Neo-Classical Criticism
Preface to Shakespeare - Dr. Samuel Johnson 36

Module IV Literary Terms 47

Semester VI

Module V William Wordsworth's Theory of Poetic Diction 61

Module VI Matthew Arnold's Touchstone Method 80

Module VII Modern Criticism: T. S. Eliot's Tradition and Individual Talent 114

Module VIII Practical Criticism 129

Module V

William Wordsworth's Theory of Poetic Diction

Contents:

5.0 Objectives

5.1 Introduction

5.2 Presentation of the Subject Matter

5.2.1 Wordsworth's theory of Poetic Diction

Check Your Progress I

5.2.2 Subjects/Themes of Poetry

Check Your Progress II

5.2.3 Wordsworth's conception of Poetry and the process of poetic composition

Check Your Progress III

5.3 Summary

5.4 Terms to Remember

5.5 Answers to Check your progress I, II & III

5.6 Exercise/Writing Activities

5.7 Suggestive Reading

5.0 Objectives:

After studying this unit, you will be able to know:

- The term poetic diction.
- The issue of poetic diction being a topic of debate throughout the history of English literature.
- Wordsworth's views about the poetic diction and the subject of poetry.
- Wordsworth's idea and process of poetic composition.

5.1 Introduction:

To begin, the term poetic diction needs to be defined. The term diction refers to the kind of words, phrases, sentences, and sometimes figurative language that constitute any work of literature. It also refers to the operating language of poetry, language employed in a manner that sets poetry apart from other kinds of speech or writing. It involves the vocabulary, phrasing and the grammar considered appropriate and inappropriate to poetry at different times. — *A Poet's Glossary* by Edward Hirsch.

In his *Poetic Diction: A Study in Meaning* (1928), Owen Barfield writes, "When words are selected and arranged in such a way that their meaning either arouses, or is obviously intended to arouse, aesthetic imagination, the result may be described as poetic diction."

In the Preface to *Lyrical Ballads* (1802), William Wordsworth argued against the ornate effects of his predecessors (Neo Classics) and insisted upon the essential identity of poetic and non-poetic language. He argued that poetry should employ "the real language of men in any situation." Wordsworth revolutionized the idea of poetic diction by connecting it to speech. Poetry is linked to speech, to the way that people actually talk at any given time, but it is also framed and marked differently.

Throughout the history of English literature, there have been various debates over the suitable language of poetry in different ages. Wordsworth also wrote substantially on what he believes to be the proper language of poetry. Actually, he was compelled to write his "*Preface*" chiefly because of this debate only. His take on poetic diction was a strong rejection of the neo-classical idea of poetic diction.

There can be noticed two types of protests against poetic diction in the history of western literatures; the first one being that of the classicists voicing against pedantry and affectation and advocating the use of polite learned words while the second one that of the romantics advocating for the native, primitive and the passionately and directly spoken words. Wordsworth remains a pioneer in the second category in English literary history.

5.2 Presentation of the Subject Matter:

5.2.1 Wordsworth's theory of Poetic Diction

The high priest of Nature, William Wordsworth was the harbinger of Romanticism in the eighteenth-century English literature. He along with his friend, Samuel Taylor Coleridge initiated the Romantic Revival. The publication of the *Lyrical Ballads*, a joint venture by Wordsworth and Coleridge is still regarded as a milestone in the history of literature. It was published in the year 1798 under the title, *Lyrical Ballads, with a Few Other Poems*. This first edition was published anonymously. Coleridge's contributions included the well-acclaimed *The Rime of Ancient Mariner* and three minor poems *The Foster-Mother's Tale*, *The Nightingale* and *The Dungeon*. Wordsworth in fact contributed nineteen poems and 'Timern Abbey' was one among them.

The first edition failed to capture the interest of the readers. A second edition appeared in 1800, under Wordsworth's name alone, with one additional poem composed by Coleridge-*Love*. It was this edition in which Wordsworth incorporated his famous *Preface*. The third edition appeared in 1802 and it was followed by a fourth and final edition in 1805.

The *Preface* is considered as a significant work of Romantic criticism and is one of the masterpieces in English literary criticism. However, Wordsworth was primarily a poet and not a critic. In the Advertisement to *Lyrical Ballads*, he informed the readers that the *Lyrical Ballads* was an experiment. In the *Preface*, he explained in detail what were his theories about the new kind of poetry and what needed to be looked for in his own poems.

Wordsworth's aim in writing the *Preface* was not to give an elaborate account of his theory of poetry or to make any systematic defence of his point-of view. His prime intention was to introduce his poems with a prefatorial argument. He added the *Preface* because he felt that his poems were different and new in theme and style, and therefore, he should not present them without a proper introduction. *Every new and original poet has to create the taste by which he is read and enjoyed and the creation of such a taste was Wordsworth's basic objective in writing the Preface.* That is what Wordsworth tried to do with the help of his *Preface*.

Wordsworth's theory of poetic diction is merely a reaction against 'the Neo Classical' theory of poetic diction. His first impulse was less a revolt against Pseudo-classical diction, "than a desire to find a suitable language for the new territory of human life which he was conquering for poetic treatment". His aim was to introduce the language of rustic and humble life and to advocate simplicity of themes in his so-called new kind of poetry. Moreover, he was of the opinion that the poet is essentially a man speaking to men and so he must use such a language as is used by men. The Neo Classics believed that the language of poetry is different from the language of prose while Wordsworth believes that there is no essential difference between both of them. The poet can communicate effectively in the language which is really used by men. Thus, he condemns the use of artificial language in poetry and he favours the language really used by common men in day-to-day situations.

Wordsworth's predecessors, the neo-classically oriented writers of the so-called Augustan Age (1701 to 1750), Addison, Jonathan Swift, Gay and Steele, Pope, and to a lesser extent Richardson and Fielding, took Latin authors of the time of the Pax Romana as their models. They admired Virgil and Horace for correctness of phrase and their polished urbanity and grace. They wrote and criticized according to what they considered to be the proper and acceptable rules and regulations of taste of that time. They did not hold with simple tutelage at the hands of nature: reason and good sense had to intervene. Reason, indeed, was the prime source of inspiration; emotion had to be subordinated to thought. Thematically, conditions in "high" society furnished many of the plots and characters, and humble life tended to be contemptuously ignored.

Wordsworth's purpose, as he states in the Preface was, "to choose incidents and situations from common life"; and, he also intended to use, "a selection of language, really used by men". He thought of writing about humble and rustic life and so he should also use the language of the rustics, farmers, shepherds who were to be the subjects of his poetry. The language of these men was to be used but it was to be purified of all that is painful or disgusting, vulgar and coarse in that language. He wanted to use the language of real men because the aim of a poet is to give pleasure and such a rustic language without selection will cause disgust.

Wordsworth points out the following advantages of using such a simple language in a poetic composition:

- i. The simplicity of rustic speech is highly emotional and passionate and deep-seated.
- ii. In situations of emotional excitement such as love, separation, marriage, death etc, the rustic's emotions are unrestrained and natural.
- iii. The emotions of the rustics came directly from their hearts and so their language is genuine or real.
- iv. Being in constant touch with Nature, the language of the rustics possessed a depth and nobility which is the great source of poetry. Since the aim of poetry is to arouse feelings of sympathy and love for the subjects and characters, the natural speech of the rustics becomes the fittest vehicle for communication, through the poem.
- v. Since, the aim of poetry is to universalize particular aspects of life and truth, language must be universal to fulfil this aim, that is, language spoken by the common people.

Wordsworth, strongly, felt that words commonly used in day-to-day life and conversation, by every member of every profession must find a place in poetry. This is a difficult task to achieve, but Wordsworth succeeded in following his own precept only in the shorter lyrics and a few longer ones.

The rustic language in its simplicity is highly emotional and passionate. This is at its peak when the humble people are in a state of the highest emotional excitement. It is charged with the emotions of the human heart. Such a language is the natural language of the human passions. It comes from the heart, and thus goes directly to the heart. In other words, the essential truths about human life and nature can be more easily and clearly communicated through the use of such a language. Such a rustic language tends to be more 'philosophical' because its use can result in a better and clearer understanding of the basic truths. But on the contrary, in urban life, emotions are not freely expressed.

Wordsworth intended to write about simple life in simple and rustic language and also proposes that, the language of poetry must not be separated from the language of men in real life. Figures of speech, similes and metaphors and other such decorations should not be used unnecessarily. Sometimes in a state of emotional excitement, men tend to use a metaphorical language to express themselves

knowingly. The earliest poets used such metaphors and images as result of the expressions naturally descended from powerful excitement and emotions. The later poets misunderstood the conception of using of this kind of diction and forcefully used a figurative language which was not necessarily the result of genuine passion. They merely imitated the manner of the earlier poets and arose the artificial language and diction of Pseudo-classics. A stereotyped and mechanical phraseology thus became the common practice in the neo classical age. The poet should avoid the use of such artificial diction both when he speaks in his own person, or through his characters.

Wordsworth's theory of poetic diction is of enormous value when considered it as a corrective to the artificial, inane and unnatural phraseology current at the time. But on the contrary, it is full of a number of contradictions in itself and suffers from a number of limitations. Coleridge observed that a language chosen from common speech and then purified might cease to be genuine rustic speech as actually used by them. Secondly, poetic imagination might be impaired by the rustic language, which is largely inexpressive. Eliot objects to the word 'real' and asks who is to make the selection, which will adapt the 'real' language to poetry. Wordsworth's concept seems to be vague for he doesn't define the term 'language'. 'Language' generally includes syntax, vocabulary, imagery, figures etc. how can anyone standardise, all these remains unanswered by Wordsworth.

Check Your Progress - I

A) Complete the following sentence by choosing the correct alternatives:

- i) Wordsworth argued in his *Preface to Lyrical Ballads* that poetry should employ _____ of men in any situation.
 - a) ornamental language
 - b) real language
 - c) exaggerative language
 - d) fake language
- ii) Wordsworth's theory of poetic diction is merely a reaction against _____ theory of poetic diction.
 - a) Classical
 - b) Elizabethan
 - c) modern
 - d) Neo Classical
- iii) Wordsworth's purpose was to choose incidents and situations from _____.

- a) common life
 - b) political life
 - c) city life
 - d) fashionable life
- iv) The emotions of the rustics come directly from their hearts and so their language is _____.
- a) ornamental
 - b) rare
 - c) genuine
 - d) exaggerative
- v) The essential truths about human life and nature can be more easily and clearly communicated through the use of _____ language.
- a) rustic
 - b) philosophical
 - c) urban
 - d) polished

B) Answer the following in one word, phrase or sentence each:

- i) When was the *Preface* added to the *Lyrical Ballads*?
- ii) What was the aim of Wordsworth behind writing the *Preface*?
- iii) What kind of language does Wordsworth favour in his theory of poetic diction?
- iv) Which language is the natural language of human passions?
- v) What was Eliot's objection on Wordsworth's theory of poetic diction?

5.2.2 Subjects/Themes of Poetry:

The issue of the ideal subject matter or theme of poetry has always been a much debated question throughout the history of literary criticism since the age of Aristotle himself. Wordsworth proposes a simple answer to this question, he advocates the projection of the life of humble, rustic people as the most appropriate subject matter of poetry. Wordsworth had a deep influence of the ideas of the French Revolution upon him. The notion of 'noble savage' is the source of inspiration for Wordsworth to state that the man in the wild of nature is more true than his sophisticated urban counterpart. Based on this notion, wordsworth suggests that natural is always superior to the cultural. In other words, the entire Romantic idealization of nature has its starting point in Wordsworth's famous definition of the ideal subject matter of



Shivaji University
Kolhapur, Maharashtra

Centre For Distance Education



B. A. Part-III : Special English

Discipline Specific Elective
Semester V (Paper IX) (DSE-E13) &
Semester VI (Paper XIV) (DSE-E138)

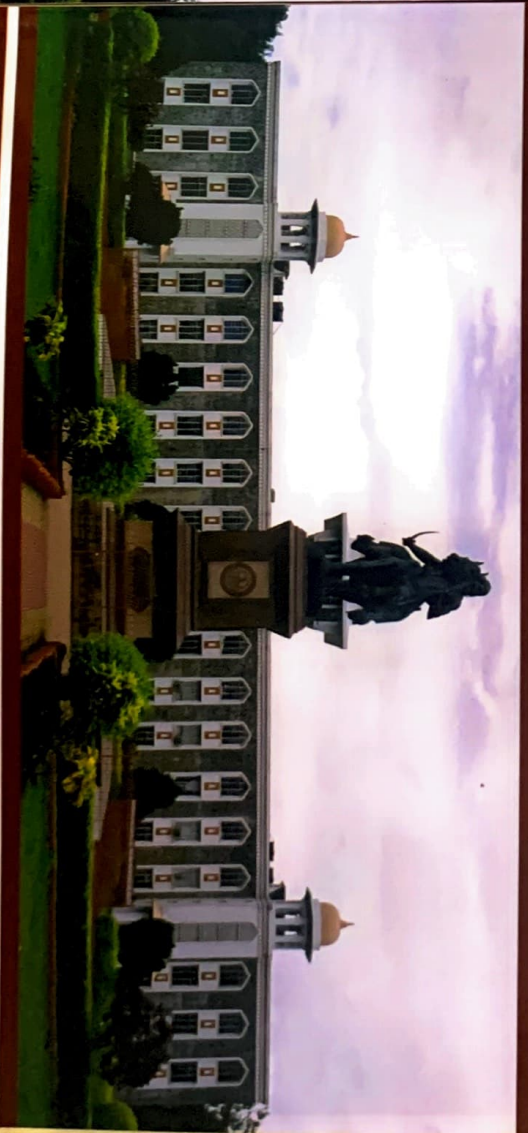
English Drama

(Academic Year-2021-22 onwards)



Shivaji University
Kolhapur, Maharashtra

Centre For Distance Education



B. A. Part-III (Special English)

Semester V (Paper VIII) (DSE -E11) &
Semester VI (Paper XII) (DSE -E136)

Introduction to Literary Criticism

(Academic Year-2021-22 onwards)



शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-३ राज्यशास्त्र

सत्र ५ : पेपर-१० (DSE- E79)

तुलनात्मक राजकारण
(Comparative Politics)

सत्र ६ : पेपर-१५ (DSE- E204)

तुलनात्मक शासन
(Comparative Government)
(with special reference to UK & USA)

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२२ पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२२

बी. ए. (राज्यशास्त्र) भाग-३ पेपर १० व १५ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ४००



प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.



मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.



ISBN-

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरू,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरू,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरू,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ साईक्स एक्सटेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) आर. जी. कुलकर्णी

प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अभ्यासमंडळ : राज्यशास्त्र

अध्यक्ष - प्रा. डॉ. श्रीमती भारती पाटील
राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

- प्रा. डॉ. रविंद्र भणगे
राज्यशास्त्र अधिविभागप्रमुख,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
- प्राचार्य डॉ. राजेंद्र कुरळपकर
के.आर.पी. कन्या महाविद्यालय, उरुण-इस्लामपूर,
जि. सांगली
- डॉ. एस. जी. कुंभार
राजा श्रीपतराव भगवंतराव कॉलेज, औंध,
जि. सातारा
- डॉ. आर. आर. कांबळे
कर्मवीर हिरे आर्ट्स, सायन्स, कॉमर्स अँड
एज्युकेशन कॉलेज, गारगोटी, जि. कोल्हापूर
- डॉ. अमिता संजिव कणेगांवकर
डी.डी. शिंदे सरकार कॉलेज, महालक्ष्मी मंदीर जवळ,
कोल्हापूर
- डॉ. शिवाजी सुबराव पाटील
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा
- प्राचार्य डॉ. शिरीषकुमार धोंडिराम पवार
बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण, जि. सातारा
- प्रा. डॉ. श्रीमती उत्तरा सहस्त्रबुद्धे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- प्रा. डॉ. मृदुल निळे
राज्यशास्त्र अधिविभाग,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
- प्रा. डॉ. ए. एस. चौसाळकर
आर. के. नगर हौसिंग सोसायटी,
एमएसईबी ऑफीस समोर, कोल्हापूर
- श्री. वैभव नायकवडी
हुतात्मा किसन अहिर शुगर मिल, वाळवा,
जि. सांगली
- श्री. दशरथ विठोबा पारेकर
फ्लॉट नं. ५०८, एव्हरग्रीन होम्स, फेज-४,
टाँवर डी, प्रभू हॉस्पिटल रोड, नागाळा पार्क, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सत्र-५ : पेपर-१० : तुलनात्मक राजकारण

सत्र-६ : पेपर-१५ : तुलनात्मक शासन

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र-५ घटक क्रमांक	सत्र-६ घटक क्रमांक
श्रीमती नेहा वाडेकर राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	१	-
प्रा. डॉ. अंगद नरसगोंडा पाटील कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरुण-इस्लामपूर, जि. सांगली	२	-
प्रा. सुनिल गायकवाड आमदार शशिकांत शिंदे कॉलेज, मेढा, ता. जावळी, जि. सातारा	३	-
डॉ. नितीन रणदिवे दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	४	-
डॉ. सचिन भोसले दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	४	-
प्रा. डॉ. विजय जालिंदर देठे श्री. शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, दसरा चौक, कोल्हापूर	-	१
डॉ. अनिल डी. पाटील ओंकार शिक्षण संस्थेचे आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर	-	२
प्रा. अमिता कणोगावकर डी.डी. शिंदे सरकार कॉलेज, भवानी मंडप, कोल्हापूर	-	३
प्रा. समिक्षा आण्णासो फराकटे विवेकानंद कॉलेज, ताराबाई पार्क, कोल्हापूर	-	४

■ संपादक ■

डॉ. अनिल पाटील
आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज,
गडहिंगलज, जि. कोल्हापूर

प्रा. डॉ. भारती पाटील
अध्यक्षा, राज्यशास्त्र अभ्यासमंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
सेमिस्टर-५ : पेपर-१० तुलनात्मक राजकारण		
१.	तुलनात्मक राजकारण	१
२.	संविधानवाद	३३
३.	संघराज्यवाद	६५
४.	राजकीय पक्ष आणि दबाव गट	७८
सेमिस्टर-६ : पेपर-१५ तुलनात्मक शासन		
१.	कायदेमंडळ	१०१
२.	कार्यकारी मंडळ	१३८
३.	न्यायमंडळ	१६०
४.	इंग्लंड व अमेरिकेतील राजकीय पक्ष आणि दबाव गट	१९१

घटक - ३

संघराज्यवाद

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रास्ताविक
- ३.२ विषय विवेचन
 - ३.२.१ संघराज्याचा अर्थ आणि स्वरूप
 - ३.२.२ संघराज्यासाठी आवश्यक अटी
 - ३.२.३ संघराज्याची वैशिष्ट्ये
 - ३.२.४ संघराज्यासमोरील आव्हाने
- ३.३ सारांश
- ३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ
- ३.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
- ३.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे
- ३.७ सरावासाठी स्वाध्याय
- ३.८ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

३.१ उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला खालील गोष्टी समजून येतील.

१. संघराज्यव्यवस्थेचा अर्थ व स्वरूप समजून येईल.
२. संघराज्य निर्माण करण्यासाठीच्या आवश्यक अटी सांगता येतील.
३. संघराज्यासमोरील आव्हानाची जाणीव होईल.

३.१ प्रास्ताविक

जगामध्ये २००पेक्षा जास्त देश आहेत. तेथील राजकीय व्यवस्था वेगवेगळ्या पद्धतीने कार्यरत आहेत. शासनव्यवस्था कोणत्या प्रकारची असावी हे त्या देशाच्या राज्यघटनेवर आधारलेले असते. संघराज्यव्यवस्था ही अनेक मोठ्या व विकसित देशामध्ये स्विकारलेली असून त्याचे स्वरूप मात्र वेगवेगळे आहे. अमेरिका, स्वित्झर्लंड, भारत, रशिया इत्यादी ठिकाणी संघराज्य व्यवस्था आहे. संघराज्याची सुरुवात अमेरिकेत १७८९ साली झाली आहे. प्रत्येक देशामध्ये संघराज्य व्यवस्था तयार करण्याच्या पद्धती, अधिकाराचे विभाजन व बदलणारे संघराज्याचे स्वरूप याचा अभ्यास केला तर संघराज्य व्यवस्था प्रत्येक ठिकाणी वेगवेगळी आहे. त्यामुळे संघराज्याचे स्वरूप अभ्यासणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर २१ व्या शतकामध्ये संघराज्य व्यवस्थेमध्ये बदल होऊन संघराज्यव्यवस्थेला आव्हाने निर्माण झाली आहेत. संघराज्य व्यवस्था निर्माण होण्यासाठी कांही आवश्यक गोष्टी असतात. त्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. संघराज्याचे स्वरूप केंद्राकर्षी व केंद्रोत्सारी या दोन पद्धतीचे असते. त्यामुळे संघराज्य व्यवस्था निर्माण होण्यासाठी राज्यघटनेने त्याबाबतची नियम समाविष्ट केलेले असतात. एकूणच संघराज्य व्यवस्था ही शासन व्यवस्थेमधील एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवस्था आहे.

३.२ विषय विवेचन

जेव्हा सत्ता केंद्र सरकार व घटक सरकार यामध्ये विभागलेली असते त्याला संघराज्य व्यवस्था म्हटले जाते. संघराज्यामध्ये दोन्ही सरकार आपापल्या निर्धारित क्षेत्रात कायदेशीररित्या स्वायत्त व सार्वभौम असतात. म्हणजेच संघराज्यामध्ये केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकारांना स्वतंत्र स्थान असून त्यांना स्वतःच्या क्षेत्रात अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार असतो.

३.२.१ संघराज्याचा अर्थ व स्वरूप

संघराज्य व्यवस्थेमध्ये सत्ता ही केंद्र व राज्य शासनामध्ये राज्यघटनेमार्फत विभाजित करून दोहोंना कायदेशीर स्वतंत्र कार्यक्षेत्र दिलेली असतात. राष्ट्रीय एकात्मतेचा विचार करून संघराज्य व्यवस्थेमध्ये प्रत्येक घटकराज्याला आपली संस्कृती आणि त्याचे वेगळेपण जपण्याची मोकळीक आणि स्वायत्तता दिली जाते, परंतु केंद्राकडील अधिकार आणि घटक राज्याकडील अधिकार याबाबत वेगवेगळ्या देशामध्ये भिन्नता दिसते. कामाच्या व भिन्न राजकीय व्यवस्थेच्या जपणुकीसाठी एकाच सार्वभौम राष्ट्रांतर्गत दिलेले हे अधिकार निर्विवाद मात्र नसतात, कारण सोव्हिएत युनियनमध्ये घटकराज्यांना स्वायत्तता देण्याऐवजी त्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार देण्यात आला, त्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेसमोर आव्हान निर्माण झाले. त्याचा परिणाम १९९१ नंतर सोव्हिएत युनियनमधून अनेक घटकराज्ये बाहेर पडली आणि बलशाली साम्यवादी रशिया जागतिक सत्तास्पर्धेतून मागे पडला. म्हणून संघराज्यात घटकराज्यांना स्वायत्तता असते मात्र फुटून निघण्याचा अधिकार असत नाही. केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार या दोघाचे अधिकार समान असावे हे संघराज्य

*****६६*****

व्यवस्थेमध्ये महत्त्वाचे असते. एकूणच सत्तेचा गैरवापर टाळण्यासाठी आणि सत्ता केंद्रित होऊन हुकूमशाही व्यवस्था निर्माण होण्याचा धोका टाळण्यासाठी सत्तेचे विभाजन करणे आणि संघराज्यव्यवस्था निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे आज जगात अनेक देशामध्ये संघराज्य व्यवस्था स्विकारण्यात आली आहे.

संघराज्य म्हणजे देशाची सत्ता ही केंद्र सरकार व राज्य सरकार यामध्ये विभाजित करणे होय. संघराज्य Federation हा शब्द मूळचा लॅटिन शब्द 'Foedus' पासून तयार झाला, त्याचा अर्थ 'करार' असा होतो. म्हणून फेडरेशनचा अर्थ 'करारनामा' किंवा 'करारबध्द' असा होतो. सर्वसाधारणपणे असे म्हणता येईल की, समान ध्येयासाठी एकत्र आलेला आणि स्वतंत्र अस्तित्व टिकविण्यासाठी एकत्रित आलेला राज्यांचा संघ म्हणजे संघराज्य होय. संघराज्य व्यवस्था म्हणजे केंद्र व घटक राज्ये अशी दोन केंद्रे असून त्याच्या अधिकारांची कमीअधिक वाटणी लिखित व ताठर संविधानात नमूद केलेली असते.

या संघराज्यवादाची अनेक विचारवंतांनी व्याख्या केली आहे, त्यामध्ये प्रो. डायसी, के. सी. व्हीयर यांनी पारंपारिक दृष्टीकोनातून मांडणी केली आहे.

डायसीच्या मते, राज्याच्या हक्कांना बाधा न येता राष्ट्रीय ऐक्य आणि सामर्थ्य याची समप्रमाणात प्राप्ती व्हावी म्हणून अनेक राज्यांनी निर्माण केलेले संघटन म्हणजे संघराज्य होय.

के. सी. व्हीअरच्या मते, संघराज्य व्यवस्थेचे मौलिक लक्षण सत्ताविभाजन हेच आहे, त्यामुळे केंद्र आणि घटकराज्याची सत्ता पूर्णपणे आणि स्पष्टपणे विभाजीत केली असते आणि प्रत्येक सरकार आपल्या अधिकारांचे बाबतीत स्वतंत्र असते.

डॅनियल जे इलजाराच्या मते, संघराज्य शासनव्यवस्था म्हणजे वेगवेगळे असणाऱ्या राजनीतीना एका विशिष्ट राजनीतीमध्ये संघटित आणि एकताबध्द करणारी व्यवस्था होय.

गार्नरच्या मते, राष्ट्रीय ऐक्य आणि सामर्थ्य निर्माण करण्यासाठी दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त स्वायत्त राज्यांनी स्वतःची वैशिष्ट्ये किंवा वेगळेपणे कायम राखून एक मध्यवर्ती सरकार निर्माण करणे आणि मध्यवर्ती सरकारला काही विशिष्ट अधिकार लिखित कराराद्वारे सोपविणे आणि करारात समाविष्ट नसलेले इतर अधिकार आपल्याकडेच ठेवणे, या उद्देशाने निर्माण केलेले संयोजन किंवा संघटन म्हणजे संघराज्य होय.

डब्ल्यू. सी. लिव्हिंग्स्टन यांनी आधुनिक दृष्टीकोनातून संघराज्य व्यवस्थेची व्याख्या केली आहे. त्याच्या मते, ज्यातून समाजाच्या संघराज्यात्मक वैशिष्ट्यांचा आविष्कार आणि संरक्षण घडते अशा शासन प्रकाराला संघराज्य म्हणतात.

वरील सर्व व्याख्येवरून असा आशय व्यक्त होतो की, संघराज्य व्यवस्था ही अनेक सत्तावादी तत्त्वावर व सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वावर आधारित आहे. संघराज्याचा हेतू पूर्ण करण्यासाठी केंद्र व राज्ये यांच्यात अधिकाराची वाटणी केली जाते. आधुनिक काळामध्ये संघराज्य ही व्यवस्था एक सामाजिक

*****६७*****

प्रक्रिया मानून किंवा सतत चालणाऱ्या वाटाघाटीची प्रक्रिया आहे, अशी विचारधारा विकसित झाली आहे. म्हणून संघराज्य व्यवस्था ही समाजव्यवस्थेतील काही अंगभूत प्रवृत्तीना मिळालेला प्रतिसाद असतो. विविधता असलेल्या समाजामध्ये राज्यव्यवस्था निर्माण करत असताना विविधता नष्ट न होता राष्ट्रीय ऐक्य स्थापन व्हावे यासाठी केलेल्या तडजोडीतून संघराज्याची निर्मिती होते. यात केंद्र व घटक राज्ये एकमेकांशी विचार विनिमय करून कायदे निर्मिती व अंमलबजावणीची कामे करत असता, हे परस्पर समन्वयाचे नाते संघराज्यातून महत्त्वाचे असते.

□ संघराज्याची निर्मिती

संघराज्य व्यवस्था ही जगातल्या अनेक देशांनी स्विकारली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने अमेरिका, रशिया, स्वित्झर्लंड, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, भारत व दक्षिण आफ्रिका इत्यादी देशांचा समावेश होतो. याचा अर्थ या राष्ट्रामध्ये केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकारांमध्ये अधिकारांचे वाटप झाले असून दुहेरी शासन व्यवस्था आहे. हे अधिकार वाटप करताना या संघराज्य व्यवस्था केंद्राकर्षी किंवा केंद्रोत्सारी पद्धतीने निर्माण झाल्या आहेत. कारण संघराज्य व्यवस्था ही दोन प्रक्रियांद्वारे निर्माण होते. ते पुढीलप्रमाणे :

१. केंद्राकर्षी संघराज्य व्यवस्था

काही स्वायत्त राज्ये, सार्वभौम राज्ये किंवा संस्थाने हे स्वतःच्या आर्थिक, सामाजिक, संरक्षणात्मक इत्यादी गरजा पूर्ण करण्यास समर्थ नसतात. त्यामुळे ही सार्वभौम राज्ये, संस्थाने एकत्र येऊन आपसात करार करतात आणि एका मध्यवर्ती सत्तेची स्थापना करतात आणि आपली सार्वभौम सत्ता त्या मध्यवर्ती सत्तेला देऊन टाकतात, तेव्हा केंद्राकर्षी संघराज्य निर्माण होते. उदा. अमेरिकेचे संघराज्य.

२. केंद्रोत्सारी संघराज्य व्यवस्था

स्थानिक लोकांच्या विकासाला वाव मिळावा, प्रत्येक भागाचा विकास व्हावा, तसेच स्थानिक समस्या दूर करणे या उद्देशाने मध्यवर्ती सत्तेकडून देशाचे वेगवेगळ्या प्रदेशाचे विभाग करून त्यांना घटक राज्याचा दर्जा दिला जातो आणि त्यांना स्वायत्तता व अधिकार बहाल केले जातात. मध्यवर्ती आणि घटक सरकारमध्ये निश्चित अधिकाराची विभागणी करून संघराज्य निर्माण केले जाते, त्याला केंद्रोत्सारी संघराज्य असे म्हटले जाते. उदा. भारत व कॅनडा.

अशा रितीने दोन प्रकारे संघराज्य व्यवस्था निर्माण झालेली आहे. अमेरिकेचे संघराज्य हे तेरा वसाहतींनी स्वतंत्र दर्जा प्राप्त करून घेतला आणि ते स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी ही राज्ये एकत्र येऊन मध्यवर्ती सत्ता निर्माण केली तर भारतामध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भाषावार प्रांतरचना करून घटक राज्याची निर्मिती केली आहे.

*****६८*****

□ संघराज्याचे प्रकार/प्रतिमान

संघराज्याचे मुख्यतः तीन प्रकार होतात ते म्हणजे, सहकारी, सौदेबाजी आणि एकात्मवादी संघराज्य व्यवस्था होय, त्याचे थोडक्यात वर्णन पुढीलप्रमाणे करता येते.

१. सहकारी संघराज्य व्यवस्था

यामध्ये शासन व्यवस्थेतील सत्तेचे विभाजन करून स्वायत्त सरकारांची निर्मिती करण्यात येते. त्याच्यामध्ये सहकार्याची भावना प्रस्थापित केली जाते, आणि केंद्र आणि घटक सरकारे हे एकाच राजकीय व्यवस्थेचा अवलंब करतात आणि त्यांचे ध्येयसुद्धा एकच असते. असा सहयोग किंवा सहकार्य विभिन्न प्रादेशिक सरकारे, असंख्य राजकीय संरचना आणि केंद्र सरकार यांच्यामध्ये निर्माण केले जाते. अमेरिका, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया आणि भारत ही याची उदाहरणे सांगता येतील. कारण या संघराज्यामध्ये सहकार्याचेच उद्दिष्ट असलेले दिसते. त्यामुळे आर्थिक विकास, सुरक्षा, आंतरराष्ट्रीय संबंध इत्यादी प्रश्न सोडविण्यास चांगली मदत होते.

२. सौदेबाजीची संघराज्य व्यवस्था

यामध्ये विभिन्न सरकारांची निर्मिती राजकीय पक्षांद्वारे केली जाते. काही पक्ष राष्ट्रीय व केंद्र सरकार आणि काही राजकीय पक्ष क्षेत्रीय आणि प्रादेशिक सरकार निर्माण करतात, त्यामुळे केंद्रात सत्ताधारी असणाऱ्या आणि घटक राज्यामध्ये सत्ताधारी होणाऱ्या राजकीय पक्षांमध्ये सौदेबाजीला प्रारंभ झाला. आज या सौदेबाजीमुळे स्थायी प्रकारची संघराज्य दिसत नसली तरी नव्या देशामध्ये सौदेबाजीने संघराज्याची निर्मिती होणे संभवनीय आहे असे मॉरिस जोन्स यांना वाटते.

३. एकात्मवादी संघराज्य व्यवस्था

आज एकात्मक संघराज्य ही प्रवृत्ती जास्त प्रबल होत आहे. केंद्रीय सरकार अधिक शक्तिशाली बनविणे आणि त्यासाठी केंद्रसरकारला महत्त्वपूर्ण असे अधिकार देणे आणि घटक सरकारला कमी महत्त्वाचे अधिकार देणे आणि घटक सरकाराना केंद्र सरकारच्या आधीन ठेवणे ही एकात्मक संघवादाची वैशिष्ट्ये आहेत.

अशाप्रकारे सहकारी संघराज्य व्यवस्था, सौदेबाजीची संघराज्य व्यवस्था व एकात्मवादी संघराज्य व्यवस्था हे संघराज्य व्यवस्थेचे प्रकार सांगता येतील. या संघराज्य व्यवस्थेच्या आधारावर वेगवेगळ्या देशामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची शासन व्यवस्था निर्माण झाली आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने अमेरिका, भारत, स्वित्झर्लंड या संघराज्य व्यवस्थेचा समावेश आहे.

३.२.२ संघराज्यासाठी आवश्यक अटी (कसोट्या)

संघराज्य निर्माण होण्यासाठी काही बाबी अनिवार्य असतात. त्याशिवाय संघराज्य निर्माण होऊ शकत नाही. त्या पुढीलप्रमाणे -

१. मध्यवर्ती सत्ता व घटक राज्ये यांच्यात घटनात्मक सत्ता विभाजन असणे आवश्यक.
२. लिखित व परिदृढ राज्यघटनेची आवश्यकता.
३. सर्वश्रेष्ठ व तटस्थ सर्वोच्च न्यायालयाची व्यवस्था आवश्यक.
४. भौगोलिक समिपता - संघराज्यातील घटक राज्ये शक्यतो सलग भूप्रदेशात असणे अभिप्रेत आहे.
५. भाषा, धर्म व संस्कृती यांच्यात साधर्म्य असल्यास संघराज्य दीर्घकाळासाठी टिकून राहू शकते.
६. सामाजिक व राजकीय संस्थांमध्ये समानता - देशातील घटक राज्यात व केंद्रात असणाऱ्या संघटना व राजकीय संस्था या एकसमान विचारधारेच्या असल्या पाहिजेत. जेणेकरून संघराज्य बळकट होते.
७. विषमतेचा अभाव : संघराज्यातील घटकराज्यामध्ये भिन्नता असावी. परंतु ही भिन्नता जर अतिरेकी विषमतेत परावर्तित झाली तर संघराज्याला धोका निर्माण होतो. आर्थिक किंवा भौगोलिक विषमतेचा अभाव असेल तरच संघराज्य निर्माण होऊ शकते.
८. केंद्र व राज्य यांच्यात समन्वय व सुसंवाद असला पाहिजे.
९. केंद्राला पुरेसे अधिकार असावेत. जेणेकरून घटकराज्ये संघातून बाहेर पडणार नाहीत.

३.२.३ संघराज्याची वैशिष्ट्ये

संघराज्य व्यवस्थेमध्ये राज्याची सत्ता केंद्र आणि राज्य सरकारमध्ये विभागलेली असते. ह्या दोन्ही सत्तांचे केंद्र हे संविधानाद्वारे तयार केले जाते. त्यांचे अधिकारही संविधानाद्वारे निश्चित केलेले असतात. एकूणच संघराज्य व्यवस्था समजण्यासाठी त्याच्या ठळक वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. संघराज्याची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे :

१. दोन स्वायत्त सरकारे

संघराज्याची निर्मिती होण्यासाठी दोन किंवा दोनपेक्षा जास्त स्वायत्त राज्यांनी स्वेच्छेने एकत्रित आले पाहिजे. संघराज्यात दोन स्तरावर शासनव्यवस्था असतात. जे अधिकार विषय संघराज्य निर्माण करताना केंद्रसूचीमध्ये समाविष्ट केलेले असतात त्यावर कायदे करण्याचा व त्यांची अंमलबजावणी करण्याचा अधिकार केंद्राला असतो, तर राज्यसूचीमध्ये जे विषय समावेश करण्यात आले आहेत त्यावर कायदे करण्याचा अधिकार राज्यशासनाला असतो. या दोन्ही संस्था राज्यघटनेद्वारे निर्माण केलेल्या असतात व

***** (७०) *****

दोन्हीचा दर्जा समान असतो. त्यामुळे केंद्र व राज्य एकमेकांच्या अधिकारामध्ये हस्तक्षेप करीत नाही. काही ठिकाणी उर्वरित अधिकार राज्याला तर काही ठिकाणी केंद्राला देण्यात आले आहेत. केंद्र शासनाकडे राष्ट्रांतर्गत व राष्ट्राबाहेरील समस्येबाबत निर्णय घेणे, सैन्य यंत्रणा निर्माण करणे त्यावर नियंत्रण ठेवणे, युद्धाची घोषणा करणे, शस्त्रास्त्रे तयार करणे, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर तह, मैत्री, करार करणे, युद्धाबाबत निर्णय घेणे, अर्थव्यवस्था, चलनव्यवस्था ठेवणे, कर्ज उभारणे, कर लावणे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार करणे इत्यादी अधिकार असतात.

राज्यशासनाकडे राज्यातील व्यापारावर नियंत्रण ठेवणे, त्याबाबतचे नियम तयार करणे, पोलीस यंत्रणा उभी करणे, राज्यामध्ये कायदा सुव्यवस्था निर्माण करणे, सार्वजनिक आरोग्य सुविधा, रस्ते, शेती इत्यादी बाबतचे धोरण ठरविणे इत्यादी कार्यांचा समावेश होतो. म्हणूनच राज्यशासन व केंद्रशासन यांच्यामध्ये सत्तेचे वाटप केलेले असते त्याची संविधानिकरित्या विभागणी झाल्यामुळे एकमेकांच्या कार्यात हस्तक्षेप न करता दोन स्वायत्त सरकारे कार्यरत असतात.

२. लिखित व परिदृढ स्वरूपाची राज्यघटना

राज्य चालविण्यासाठी एक राज्यघटना असणे आवश्यक आहे. कारण दोन स्वायत्त सरकार स्थापन केल्यानंतर त्याच्या अधिकाराची विभागणी ही या राज्यघटनेमध्ये समाविष्ट केलेली असते. या दोघांतील करार हे प्रथा, परंपरा, संकेतावर आधारित राहू शकत नाहीत कारण ते सहजासहजी बदलू शकतात. त्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेमध्ये लिखित स्वरूपाची राज्यघटना असणे क्रमप्राप्त असते. त्याच बरोबर त्यामध्ये सहजासहजी बदल घडून येऊ नये म्हणून ती राज्यघटना परिदृढ असली पाहिजे. बदलण्याची पद्धत ताठर असली पाहिजे. त्यामुळे अमेरिकेची राज्यघटना ही जगातील सर्व घटनांमध्ये परिदृढ राज्यघटना म्हणून ओळखली जाते. कारण घटनादुरुस्ती करण्यासाठी विशिष्ट व काहीशी कठीण स्वरूपाची पद्धती वापरली जाते. भारतीय राज्यघटना ही अंशतः परिवर्तनीय व अंशतः परिदृढ राज्यघटना आहे. राज्यघटना लिखित व परिदृढ स्वरूपाची असेल तर राज्याची स्वायत्तता राहिल आणि संघराज्य व्यवस्था स्थिर राहिल.

३. सार्वभौम सर्वोच्च न्यायालय

लिखित व परिदृढ राज्यघटना आणि अधिकाराची विभागणी स्पष्टपणे असली तरी कधी कधी राज्य व केंद्र सरकारमध्ये वाद निर्माण होऊ शकतात. तर कधी अधिकाराच्या वाटणीबाबत संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे संघराज्य व्यवस्था विघटित न होता व्यवस्थित राहण्यासाठी आणि राज्यघटनेच्या संरक्षण करण्यासाठी सार्वभौम सर्वोच्च न्यायालयाची आवश्यकता आहे. संघर्ष निःपक्षपणे सोडविण्यासाठी संघराज्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाची गरज असते. केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांनी केलेले कायदे घटनेशी सुसंगत आहेत की नाही हे पाहण्याची जबाबदारी न्यायालयावर असते. त्यामुळे हे न्यायालय स्वतंत्र व निःपक्षपाती असणे महत्त्वाचे ठरते.

*****७१*****

४. दुहेरी शासनव्यवस्था

संघराज्यामध्ये केंद्र व घटकराज्य अशी दुहेरी शासनव्यवस्था असते. ते आपापल्या अधिकारक्षेत्रात कार्ये करतात. दोन शासनव्यवस्थेची स्वतंत्र कायदेमंडळ कार्यकारी मंडळ व नोकरशाही व्यवस्था असते. त्याच्यामध्ये अधिकाराची विभागणी केलेली असते. सर्व घटकराज्याच्या संमतीने संघराज्य निर्माण झालेले असते. त्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार दिला जात नाही. त्या दृष्टीने संघराज्य ही एक अभंग व्यवस्था केली जाते. एकूणच संघराज्य निर्माण करण्यासाठी दुहेरी शासन व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.

५. दुहेरी नागरिकत्व

केंद्र व घटकराज्ये या दोन्ही संस्था देशातील जनतेशी प्रत्यक्ष व्यवहार करतात. त्याचे कायदे लोकांना लागू असतात. त्यामुळे लोकांना नागरिकत्व असणे आवश्यक आहे. अनेक संघराज्य व्यवस्थेमध्ये दुहेरी नागरिकत्वाची व्यवस्था आहे. केंद्र व राज्य यांच्या दोन्ही स्तरावर नागरिकत्व दिले जाते. अपवाद भारतामध्ये एकेरी नागरिकत्व आहे. परंतु संघराज्य व्यवस्थेमध्ये दुहेरी नागरिकत्व आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे संघराज्य निर्माण होण्यासाठी या सर्व अटीची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. त्यावरच संघराज्य व्यवस्था आधारलेली असते.

३.२.४ संघराज्यासमोरील आव्हाने

संघराज्य व्यवस्थेसाठी सर्वोच्च न्यायालय, लिखित व परिदृढ राज्यघटना असली तरी अनेक वेळा घटकराज्ये फुटून निघण्याची भाषा करित असतात. त्यामुळे संघराज्यासमोर आव्हान निर्माण होते. त्याचबरोबर संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये अधिकाराची विभागणी केलेली असताना ही केंद्र सरकार हे राज्यावरती अनेक निर्बंध लादत जाते त्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेला धोका निर्माण होतो. संघराज्य व्यवस्थे-मध्ये देशाचा राज्यकारभार कार्यतत्परतेने व चांगल्या पध्दतीने व्हावा, यासाठी सत्तेचे विभाजन करून केंद्र व घटक सरकार स्थापन करण्यात आले आहे. तरीही ही व्यवस्था फार यशस्वीतेने कार्य करताना दिसत नाही, त्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेला धोका निर्माण होतो. कारण जर प्रत्येक क्षेत्रात (देशात) केंद्र प्रबळ झाले तर राज्याचे अस्तित्व टिकून राहिल की नाही याची भीती असते, त्यामुळे घटक व केंद्र सरकारमध्ये अधिकारासंदर्भात वाद निर्माण होत असल्याचे दिसते. तसेच अनेक धर्म, जात, भाषा, संस्कृती यांच्या आधारावर प्रत्येक ठिकाणी अस्मितेचे राजकारण घडते, त्यामुळे संघराज्याच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो.

१. सत्तेचे केंद्रीकरण

अमेरिका, स्वित्झर्लंड, भारत या तिन्ही देशामध्ये संघराज्य व्यवस्था आहे. या संघराज्य व्यवस्थेमधील केंद्र व घटक सरकार यांच्यात अधिकारांची विभागणी घटनेद्वारे निश्चित केलेली आहे. तरीही या देशातील संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकार प्रबळ बनण्यात आल्याचे दिसून येते.

*****७२*****

- १) जेव्हा अमेरिकेची राज्यघटना निर्माण करण्यात आली, तेव्हा काही लोकाना संघराज्य व्यवस्था फार काळ टिकू शकणार नाही, असे वाटत होते. कारण संघराज्यातून घटकराज्यांना बाहेर पडण्याचा अधिकार आहे की नाही यावर वाद निर्माण होवू लागले. परंतु अमेरिकेतील यादवी युद्धामुळे हा प्रश्न कायमचा सुटला. कारण, टेक्सास बि व्हाईट या वादाचा निकाल देताना १८६९ साली सर्वोच्च न्यायालयाने संघराज्य व्यवस्था अविनाशी असून घटक राज्यांना संघराज्यातून बाहेर पडण्याचा अधिकार नाही असे स्पष्ट केले. त्यामुळे आपोआपच केंद्राचे महत्त्व वाढत गेले.
- २) अमेरिकेची राज्यघटना निर्माण झाल्यानंतर औद्योगिकीकरण अतिशय मोठ्या प्रमाणात झाले. व्यापार दळणवळणात वेगाने वाढ झाली. वाढती लोकसंख्या आणि लोकांचे वाढते प्रश्न यामुळे केंद्र सरकारची कामे वाढत गेली. औद्योगिकीकरणामुळे ज्या समस्या निर्माण झाल्या, त्या सोडविणे राज्य सरकारला अशक्य झाले. अशावेळी केंद्राच्या सरकारवर या समस्या दूर करण्याची जबाबदारी पडली, अशाप्रकारे सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तनाने केंद्र सरकारचे अधिकार वाढले.
- ३) अमेरिकन सर्वोच्च न्यायालयाने १८१९ साली 'Doctrine of Implied Powers' (अभिप्रेत अधिकाराचे तत्त्व) मान्य करून केंद्र सरकारला बँकांचे राष्ट्रीयकरण करण्याचा, आंतरराष्ट्रीय आणि आंतरराज्यीय व्यापार नियंत्रित करण्याचा, वाहतुकीच्या मार्गांचे आणि साधनाचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा, मोठे-मोठे उद्योगधंदे निर्माण करण्याचा आणि अशा उद्योगक्षेत्रातील संप मिटविण्यासाठी कायदे करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला प्रदान केले, त्यामुळे केंद्र सरकारचे घटक सरकारवर आर्थिक व सामाजिक नियमन प्रस्थापित झाले.
- ४) संविधानाच्या तरतुदीनुसार राज्यांतर्गत शांतता आणि बाह्य आक्रमणे नाहीशी करण्याची जबाबदारी केंद्र सरकारचीच आहे. घटक राज्यांच्या संमतीशिवाय घटक राज्यातील संघीय संपत्तीचे संरक्षण करण्यास केंद्र सरकार सैन्याचा वापर करू शकत नाही, परंतु १८६४ साली राष्ट्राध्यक्ष क्लिव्ह लॅंड यांनी घटकराज्याचा विरोध असताना रेल्वे कर्मचाऱ्यांचा हरताळ समाप्त करण्यासाठी सैन्याचा वापर केला, तर १९४१ साली कॅलिफोर्नियातील विमान कंपनीतील हरताळ समाप्त करण्यासाठी प्रे. रूझवेल्ट यांनी सैन्याचा वापर केला, त्यामुळे केंद्राचे अधिकार वाढले आहेत.
- ५) दोन्ही महायुद्धामुळे व आर्थिक महामंदीमुळे आर्थिक परिस्थिती बिघडलेली असताना आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी आणि साम्यवादापासून लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी घटकराज्यांनी केंद्र सरकारला जास्त प्रमाणात अधिकाराचा वापर करण्याची संमती दिली.

- ६) अमेरिकेतील राजकीय पक्षाना प्राप्त झालेल्या राष्ट्रीय स्वरूपामुळे घटक राज्यांची स्वायत्तता कमी झाली. कारण असे राजकीय पक्ष, स्थानिक हितापेक्षा राष्ट्रीय हितालाच प्राधान्य देतात, त्यामुळे मध्यवर्ती सरकारला शक्तिशाली होण्यासाठी तेथील लोकमतसुध्दा अनुकूल बनते.
- ७) संपूर्ण भारतासाठी एकच राज्यघटना आहे. भारतामध्ये कोणत्याही घटकराज्याला स्वतःची स्वतंत्र राज्यघटना तयार करण्याचा अधिकार नाही.
- ८) भारतात घटनादुरुस्तीचा पुढाकार घेण्याचा अधिकार घटकराज्यांना नाही, तसेच घटनादुरुस्ती प्रक्रिया क्रमांक एक आणि दोन ह्यानुसार केलेल्या घटना दुरुस्तीसाठी घटकराज्यांच्या संमतीचीही गरज नाही, त्यामुळे भारत हे एकात्म संघराज्य आहे असेच म्हणता येते.
- ९) भारतातील संसदेच्या राज्यसभा या गृहात घटकराज्यांना समान प्रतिनिधीत्व न देता ते घटकराज्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात दिले आहे, त्यामुळे घटकराज्यांची समानता हे संघराज्याचे तत्व भारतात दुर्लक्षित केले आहे.
- १०) भारतामध्ये एकेरी नागरिकत्व, एकेरी न्यायव्यवस्था आणि केंद्राचे वर्चस्व असणारी एकेरी शासन व्यवस्था आहे.
- ११) संपूर्ण भारतासाठी एकच निवडणूक मंडळ आहे, निवडणूक विषयक कायदे करणे, विधिमंडळ सदस्यांची पात्रता ठरविणे, घटक राज्यांच्या विधिमंडळ सदस्यांसाठी निवडणूकीचे संचलन करणे हे संघसरकारचेच कार्य आहे.
- १२) या घटक राज्यामध्ये अंतर्गत यादवी, बंड, अराजक निर्माण झाले तर केंद्र सरकार घटक राज्यात निमलष्करी दल, सशस्त्र दल, राखीव पोलीस दल वा सशस्त्र सैन्यदल पाठवून हस्तक्षेप करू शकते.
- १३) भारतामध्ये एकच महालेखापरिक्षक आहे. संपूर्ण भारताचे (केंद्र आणि घटक सरकाराचे) हिशोब व्यवस्थित ठेवणे हे त्याचे प्रमुख कार्य आहे.
- १४) सामायिक यादीतील जे विषय आहेत, त्यासंबंधी संघ सरकार व घटक राज्ये या दोहोंना कायदे करण्याचा अधिकार राज्यघटनेने दिलेला असला तरी संघ सरकारचाच कायदा महत्त्वाचा व ग्राह्य मानला जातो.
- १५) स्वित्झर्लंडमध्ये संघ सरकार घटक राज्यांना आर्थिक साहाय्य देताना त्यांच्यावर जास्तीतजास्त नियंत्रणे लादते. आर्थिकदृष्ट्या कॅन्टॉन्सही संघ सरकारच्या मदतीवर अवलंबून असतात.
- १६) स्विस संघराज्यातील कॅन्टॉन्सना संघराज्यातून फुटून बाहेर पडता येत नाही. त्यांच्यावर संघ सरकारचे पूर्ण नियंत्रण असते.

१७) स्विस संघराज्याप्रमाणे मध्यवर्ती सरकारला घटकराज्यांच्या तुलनेत महत्त्वपूर्ण सत्ता प्राप्त झाली आहे. तसेच एखाद्या घटकराज्यामध्ये अशांतता निर्माण झाल्यास ती केंद्राला कळविण्याची जबाबदारी घटकराज्यांची आहे आणि तेथे शांतता आणि सुव्यवस्था निर्माण करण्याचे कर्तव्य केंद्र सरकारचेच आहे. त्यामुळे केंद्रसरकार जास्त शक्तीशाली बनले आहे.

वरील सर्व गोष्टींवरून सत्तेचे केंद्रीकरण झाल्याचे दिसते.

२. फुटीरतावाद

जगामध्ये अनेक देशात संघराज्य व्यवस्था अस्तित्वात आहे. प्रत्येक देशामध्ये भाषा, जात, धर्म, संस्कृती इत्यादी वैविध्य असूनही लोक एकत्रित राहतात, परंतु जागतिकीकरणानंतर अनेक देशामध्ये भाषेच्या धर्माच्या आधारावर फुटीरतावाद दिसून येतो. त्यात प्रामुख्याने भारतामध्ये असलेला भाषावाद होय, कारण भारतात भाषावार प्रांतरचनेच्या आधारावर वेगवेगळ्या घटक राज्यामध्ये भाषिक अस्मिता निर्माण होते. १९५६ साली भाषिक आंदोलनामुळे भारतात भाषेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती करण्यात आली होती, तरीही तामिळनाडूमधील हिंदी भाषेला विरोध व द्रविडीस्थानची मागणी झाली. पंजाबमध्ये भाषेच्या आणि धर्माच्या आधारावर वेगळ्या खलीस्तानची मागणी झाली. तर यातून फुटीरतावादी भूमिका स्पष्ट होते. त्याचबरोबर कॅनडामधील फ्रेंच व कॅनिडीयन भाषिक संघर्षामध्ये क्युबेक या राज्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात संघर्ष निर्माण झाला आहे. या सर्व गोष्टी संघराज्य व्यवस्थेला आव्हान निर्माण करीत आहेत, त्याचबरोबर सोव्हिएत संघराज्यामध्ये राज्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार दिला, त्यामुळे साम्यवादी देशाचे विघटन झाले म्हणून इतर सर्व संघराज्य व्यवस्थेमध्ये फुटून निघण्याचा अधिकार घटकराज्याला दिला गेला नाही, तसे असले तरी अनेक राष्ट्रांमध्ये फुटीरतावादी संघटना काम करीत असून त्या आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात. भारतातून फुटून निघण्याच्या दृष्टीने नागा बंडखोर, आसाममध्ये मिझो, तामिळनाडूतील या चळवळींचा मुख्य उद्देश भारतातून फुटून बाहेर पडणे हा होता, परंतु ते शक्य झालेले नाही. फुटून निघण्याचा प्रयत्न स्वित्झर्लंडमध्ये ही अयशस्वी झाले आहे.

अशाप्रकारे नवीन आव्हाने संघराज्य व्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेली दिसतात.

३.३ सारांश

संघराज्य व्यवस्था ही दुहेरी शासन व्यवस्थेवर आधारित असून त्यामध्ये सत्तेचे विभाजन झालेले असते. अमेरिका, रशिया, स्वित्झर्लंड, कॅनडा, भारत इत्यादी देशांमध्ये संघराज्य व्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे. संघराज्य व्यवस्था केंद्राकर्षी व केंद्रोत्सारी या दोन्ही पद्धतीने तयार होते. संघराज्य व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी लिखित व परिदृढ राज्यघटना, स्वतंत्र न्यायालय, दोन्ही स्तरावरील शासनव्यवस्थेची संविधानात्मक तरतुदी, दुहेरी नागरिकत्व इत्यादी गोष्टी आवश्यक असतात. त्यामुळे संघराज्य व्यवस्था ही

*****७५*****

एक विकासोन्मुख तत्त्व आहे. संघराज्य व्यवस्थेमध्ये घटक राज्यांना फुटून निघण्याचा अधिकार देऊ नये, कारण रशियाचे या कारणामुळेच विघटन झाले आहे. तसेच संघराज्य व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी स्यायत्तता आवश्यक असते. परंतु कालांतराने सत्तेचे केंद्रीकरण होऊन घटक राज्याचे अधिकार मर्यादित होताना दिसत आहेत. दुसरी गोष्ट म्हणजे फुटीरतावादी संघटना निर्माण होऊन संघराज्यापुढे आव्हान निर्माण केल्याचे दिसते. एकूणच संघराज्य व्यवस्था ही देशासाठी एक उपयुक्त शासनव्यवस्था असली तरी त्याच्यापुढे आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्याचा सविस्तर अभ्यास या घटकामध्ये केला आहे.

३.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

- ✦ **संघसरकार** : मध्यवर्ती अथवा केंद्रीय सरकार.
- ✦ **केंद्राकर्षी संघराज्य** : घटक राज्ये केंद्राकडे आकर्षिली जातात, म्हणजे सरकारची निर्मिती करण्यासाठी घटकराज्ये एकत्र येतात. उदा. अमेरिकेत घटक राज्ये/वसाहती एकत्र येऊन नंतर त्यांनी केंद्र तयार केले.
- ✦ **केंद्रोत्सारी संघराज्य** : अशा संघराज्यात केंद्र सरकार असते, सोयीसाठी व गरजेतून नंतर घटक राज्ये तयार होतात. उदा. भारतातील भाषावार प्रांतरचना.
- ✦ **कॅन्टॉन्स** : स्वित्झर्लंडमधील घटकराज्ये.

३.५ सरावासाठी प्रश्न

१. 'Federation' हा शब्द कोणत्या लॅटिन भाषेतील शब्दापासून तयार झाला आहे ?
२. 'संघराज्य शासनव्यवस्था म्हणजे वेगवेगळे असणाऱ्या राजनीतींना एका विशिष्ट राजनीतीमध्ये संघटित आणि एकताबद्ध करणारी व्यवस्था होय' अशी व्याख्या कोणी केली आहे ?
३. अमेरिकेचे संघराज्य हे कोणत्या प्रकारची संघराज्य व्यवस्था आहे ?
४. भारताची संघराज्य व्यवस्था कोणत्या प्रकारची आहे ?
५. १९५६ साली भारतामधील राज्याची निर्मिती कोणत्या आधारावर करण्यात आली ?

३.६ उत्तरे : १. Foedus

२. डॅनियल इलजार
३. केंद्राकर्षी संघराज्य व्यवस्था
४. केंद्रोत्सारी संघराज्य व्यवस्था
५. भाषा

***** (७६) *****

३.७ दीर्घ प्रश्न

१. संघराज्याचे अर्थ व स्वरूप स्पष्ट करा.
२. संघराज्याच्या आवश्यक अटींची चर्चा करा.
३. संघराज्यासमोरील आव्हानाची चर्चा करा.

३.८ संदर्भ ग्रंथ

१. Johari J. C. : Comparative Politics,
Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi.
२. घांगरेकर चि. ग. : तुलनात्मक राजकीय व्यवस्था, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००६.
३. भोळे भा. ल. : शासन आणि राजकारण, तौलनिक अध्ययन, पिंपळापुरे अँड कं.
पब्लिशर्स, नागपूर, २००४.





शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-२ : राज्यशास्त्र

पाश्चात्य राजकीय विचार
(Western Political Thought)

सत्र ४ : पेपर C-12

(शैक्षणिक वर्ष २०१९-२० पासून)

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०२२

एम. ए. (राज्यशास्त्र) भाग-२ पेपर C-12 (आवश्यक)

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ४००



प्रकाशक :

डॉ. व्ही. एन शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.



मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.



ISBN- 978-93-92887-34-5

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.
शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

सल्लागार समिती

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु,
म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॉट नं. २,
११३९ साईक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००१

प्रा. (डॉ.) आर. के. कामत

प्रभारी अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एस. एस. महाजन

प्रभारी अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्य (डॉ.) आर. जी. कुलकर्णी

प्रभारी अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्राचार्या (डॉ.) श्रीमती एम. व्ही. गुळवणी

प्रभारी अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. एन. शिंदे

प्रभारी कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

प्रभारी संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. ए. बी. चौगुले

प्रभारी वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. के. मोरे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

पाश्चात्य राजकीय विचार
एम. ए. भाग-२ : राज्यशास्त्र आवश्यक पेपर C-12

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक
प्रा. संध्या जयसिंग माने चंद्राबाई शांताप्पा शेंडूरे कॉलेज, हुपरी, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	१
डॉ. सौ. मधुरा प्रतापसिंग मोहिते महिला महाविद्यालय, कराड	२
प्रा. सुनिल गायकवाड आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय, मेढा	३
श्री. मनोज जाधव लालबहुदूर शास्त्री कॉलेज, सातारा	४
श्री. सूर्यकांत लकप्पा गायकवाड सहाय्यक प्राध्यापक, दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर	४

■ संपादक ■

प्राचार्य डॉ. शिरीष पवार
बाळासाहेब देसाई कॉलेज, पाटण,
ता. पाटण, जि. सातारा

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
१.	पाश्चिमात्य राजकीय विचारवंत	१
२.	आधुनिक राजकीय विचार-१	३३
३.	आधुनिक राजकीय विचार-२	७४
४.	माक्स आणि माक्सवादी राजकीय विचार	१०६

राजकीय अधिकार एकवटले होते. आर्थिक उत्पन्नाची विभागणीदेखील विषम होती. एकूण उत्पन्नापैकी ८०% पेक्षा जास्त उत्पन्न या तीन वर्गांना मिळत होते. तर सामान्य प्रजा जगण्याच्या हक्कांनाही वंचित होती. त्यांच्या प्राथमिक गरजा देखील पूर्ण होत नव्हत्या. शोषण, अन्याय, विषमता यावर समाज व राज्य व्यवस्था आधारलेली होती. याच परिस्थितीत व्हॉल्टेअर आणि रूसो यांनी अधिकाऱ्यांच्या व धर्मसत्तेच्या अन्यायाविरुद्ध आणि सामान्य जनतेच्या हक्कांसाठी जोरदार वैचारिक संघर्ष सुरू केला. या दोन विचारवंतांनी आपल्या ग्रंथातील विचारांद्वारे सामान्य नागरिकांमध्ये प्रस्थापित राजवटीच्या विरोधात क्रांती घडून आली. या क्रांतीने जगाला स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधूता या उच्च मानवी मूल्यांची देणगी दिली. लोकशाही विचारांची मुहूर्तमेढ रोवली.

□ अल्प परिचय :-

रूसोचा जन्म २८ जून १७१२ साली स्वित्झर्लंडमधील जिनेव्हा येथे एका सामान्य कुटुंबात झाला. त्याचे वडील कामगार होते. त्याचे बालपण अत्यंत कष्टप्रद व अनेक दुःखद प्रसंगातून, अनुभवांमधून गेले. त्यांचा त्यांच्या मनावर, व्यक्तिमत्त्वावर खोलवर परिणाम झाला. त्याने सर्वप्रथम १७५४ साली सामाजिक विषमतेची कारणे' या विषयावर निबंध लिहिला. त्यात त्याने वैयक्तिक मालमत्ता, खाजगी संपत्ती हे मानवी दुःखाचे व सामाजिक विषमतेचे मुख्य कारण असल्याचे मीमांसा केली. या निर्बंधामुळे त्याला मोठी प्रसिध्दी मिळाली. १७५५ साली त्याला विश्वकोशाकरिता लिखाण करण्याची संधी मिळाली आणि त्याच्या लेखन प्रवासाला सुरुवात झाली. १७६२ साली त्याने प्रसिध्द ग्रंथ 'सामाजिक करार' व 'एमिली' ही आणखी एक कादंबरी लिहिली. 'सामाजिक करार' हा प्रस्थापित राजकीय व सामाजिक व्यवस्थेवर कठोर टीका करणारा ग्रंथ तर 'एमिली' ही प्रचलित शिक्षण पध्दतीचे चिकित्सक मूल्यमापन करणारी कादंबरी होती. १७७१ साली त्याला पोलंड सरकारने संविधान विषयक दुरुस्त्या करण्यासाठी बोलावले होते. सामाजिक करार, एमिली यातील लिखाणापासून त्याचे वैचारिक व प्रतिभा संपन्न व्यक्तिमत्त्व प्रकट झाले आहे. त्याच्या लिखाणात प्रस्थापित व्यवस्थेला धक्का देण्याचे प्रचंड सामर्थ्य होते. २ जुलै १७७८ रोजी रूसोला मानसिक संतुलन बिघडल्यामुळे अनैसर्गिक मृत्यू आला. मात्र त्याचे वैचारिक लेखन फ्रान्सच्या राजकीय, सामाजिक व शिक्षण क्षेत्राला नवी दिशा देणारे ठरले. त्याच्या मृत्यूनंतर ११ वर्षांनी म्हणजे १७८९ मध्ये फ्रान्समध्ये राज्यक्रांती घडून आली. तिची वैचारिक पार्श्वभूमी रूसोच्या लिखाणामुळे तयार झाली, असे मानले जाते. यावरून त्याची प्रतिमा, प्रगल्भता, त्यातून त्याने निर्माण केलले लिखाण यात किती सामर्थ्य होते हे लक्षात येते.

□ ग्रंथ परिचय :-

रूसोने पुढील ग्रंथांचे लिखाण केले.

१. निबंध : (१) १७५४ 'सामाजिक विषमतेची कारणे'.
२. निबंध : (१) 'कला व विज्ञान यांच्या प्रगतीमुळे मानवी जीवनातील नीतिमतेचा विकास झाला आहे ?
३. ग्रंथ : (१) सामाजिक करार : १७६२, , कन्फेशन.
४. कादंबरी : (१) एमिली-१७६२.
५. नोंद लेख : 'A Discourse on Political Economy'.

□ तत्कालीन प्रभाव :-

पुढील विविध घटकांचा प्रभाव रूसोच्या राजकीय विचारांवर पडला आहे.

१. ग्रीक विचारधारा : रूसोवर ग्रीक विचार परंपरेतील प्लेटो, अ‍ॅरिस्टॉटल, सॉक्रेटीस यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला. समाज व राज्य निर्मितीचा विचार, ग्रीकांची लोकशाहीची कल्पना, ग्रीक परंपरेतील नैतिकतेची कल्पना की त्यातून रूसाने 'सामूहीक ईहा' ही संकल्पना मांडली. या सर्वांचा त्याच्यावर प्रभाव पडला.

२. फ्रान्सच्या परिस्थितीचा प्रभाव : फ्रान्समधील जुलूम, अन्याय, शोषण यावर आधारलेली राजकीय व्यवस्था, फ्रान्समधील आर्थिक विषमता यांचा त्याच्यावर अधिक परिणाम झाला. विशेषतः आर्थिक शोषण व सामाजिक विषमता दूर करून अधिक चांगली व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी काय करता येईल, हे सुचविणे हे रूसोच्या लिखाणाचे मुख्य सूत्र आहे.

३. विचारवंतांचा प्रभाव : रूसोच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाच्या जडणघडणीवर मॅकियाव्हेली, थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक यांच्या विचारांचा विशेष प्रभाव पडलेला जाणवतो. त्याच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दांतावर हॉब्स व लॉकच्या विचारांचा मोठा प्रभाव आहे. त्याने 'सामूहीक ईहा' या कल्पनेच्या माध्यमातून त्याने हॉब्स व लॉकच्या विचारांना अधिक सुस्पष्ट व व्यावहारिक रूप दिले. मॅकियाव्हेलीच्या सार्वभौमत्व. सत्तेचे विभाजन इ. विचारांचा त्याच्यावर प्रभाव पडला.

□ सामाजिक कराराचा सिध्दांत :-

रूसोचे सामाजिक कराराविषयीचे विचार त्याने १७६२ साली लिहिलेल्या आणि नंतर जगप्रसिध्द झालेल्या 'सामाजिक करार' (Social Contract) या ग्रंथात विस्ताररूपाने वाचायला मिळतात. तत्पूर्वी त्याने लिहिलेल्या 'कन्फेशन' या ग्रंथात व 'सामाजिक विषमतेची कारणे' या निबंधात सामाजिक कराराचे पूर्वसूत्र मांडलेले आहे. 'सामाजिक करार' ही रूसोच्या राजकीय तत्त्वज्ञानामधील सर्वात मध्यवर्ती व

महत्त्वाची कल्पना आहे. त्यात त्याने मानवी समाजाचा व राज्यसंस्थेचा उदय कसा झाला असावा. या प्रश्नाच्या उत्तराचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दांतावर हॉब्स आणि लॉक यांच्या विचारांचा प्रभाव पडला आहे. त्याचा हा सिध्दांत निसर्गावस्था, कराराचे स्वरूप, सामूहिक ईहा या मुद्द्यांच्या आधारे समजून घ्यावा लागतो.

अ) निसर्गावस्था :-

मानवाने आपापसांत सामाजिक करार करून राज्यसंस्था निर्माण केली असे प्रतिपादन हॉब्स व लॉक यांच्याप्रमाणेच रूसोनेदेखील केले आहे. परंतु निसर्गावस्था व मानवी स्वभाव याविषयीची रूसोची कल्पना हॉब्स आणि लॉक यांच्यापेक्षा वेगळी आहे. त्याच्यामते, निसर्गावस्थेतील मानव अतिशय मुक्त, स्वतंत्र, निःस्वार्थी व परोपकारी होता. त्याच्यावर कुटुंब समाज यांचे बंधन नव्हते. तो संपूर्ण स्वातंत्र्य व समता यांचा उपभोग घेत होता. द्वेष, तिरस्कार, भेदभाव, महत्त्वाकांक्षा यांना त्याच्या जीवनात स्थान नव्हते. खऱ्या अर्थाने आदर्शवत् जीवन तो जगत होता. रूसोने या अवस्थेतील मानवाचे वर्णन 'सभ्य व उमदा प्राणी' (Noble Savage) असे केले आहे. रूसोच्यामते, सुरुवातीच्या अवस्थेत मानवाकडे बुद्धी, विवेक, कला व विज्ञान यांचे ज्ञान नव्हते. परंतु काळाच्या ओघात मानवाने ते आत्मसात केले व तिथूनच त्याच्या अधःपतनाला सुरुवात झाली.

रूसोने त्याच्या 'कन्फेशन' व (Dialogues) या ग्रंथांमध्ये समाज व राज्य कसे निर्माण झाले असावे. याबाबत तर्क, अनुमान यावर आधारित विवेचन केले आहे. त्याच्यामते, अतिप्राचीन अवस्थेत मानवाच्या अन्न, वस्त्र, निवारा आणि आत्मसंरक्षण या दोनच प्रमुख गरजा होत्या, त्याच्यावर कोणतेही नीतिनियम, कायदे, संस्था यांचे बंधन नव्हते. परंतु कालांतराने मानवाचा वंश विस्तार होऊन लोकसंख्येत वाढ झाली. मानवी गरजा वाढल्या. वाढत्या गरजा भागविण्यासाठी व उदरनिर्वाहासाठी मानव प्रयत्न करू लागला. त्यासाठी तो मासेमारी, पशुपालन, शेती असे व्यवसाय करू लागला. याच काळात स्त्री-पुरुष असा नैसर्गिक भेद नष्ट होऊन मानव निर्मित भेद निर्माण झाला. त्यातून स्त्री-पुरुषांच्या कामाची विषम पध्दतीने विभागणी झाली. शक्ती, सामर्थ्य, बुद्धी यांच्या आधारावर समाजात श्रेष्ठतेचे व कनिष्ठतेविषयी गैरसमज निर्माण झाले. काही मानवी क्षमतांना श्रेष्ठ व काहींना कनिष्ठ समजले जाऊ लागले. ज्यांच्याकडे शक्ती, सामर्थ्य, बुद्धीमत्ता आहे, त्यांना समाजात श्रेष्ठ स्थान मिळाले. श्रम करून संपत्ती निर्माण करता येते. या संपत्तीवर प्रभुत्व निर्माण करून समाजात श्रेष्ठ स्थान मिळविता येते याचे भान मानवाला आहे. त्यातून खाजगी मालमत्तेची कल्पना अस्तित्वात आली. काहींनी बुद्धी आणि शारीरिक सामर्थ्याच्या जोरावर साधन संपत्तीवर, खाजगी मालमत्तेवर आपले वर्चस्व निर्माण केले. मूठभर बुद्धीमान व सामर्थ्यवान लोकांनी आपला स्वामित्वाचा हक्क निर्माण करण्यास सुरुवात केली. इतरांची साधन-संपत्ती, मालमत्तादेखील आपल्याला मिळावी यासाठी कलह निर्माण झाला. रूसोच्या मते, अशारितीने निसर्गावस्थेतील

मानवाची सुखाकडून दुःखाकडे, समतेकडून विषमतेकडे व स्वातंत्र्याकडून बंधनांकडे वाटचाल सुरू झाली. सर्वांचेच जीवन दुःखद परिस्थितीने ग्रस्त झाले. रुसोच्या मते, हीच परिस्थिती समाज व राज्य निर्मितीस कारणीभूत ठरली.

ब) कराराचे स्वरूप :-

रुसोने राज्यसंस्था मानवनिर्मित असून ती लोकांनी एकमेकांमध्ये केलेल्या करारातून अस्तित्वात आली हे तत्त्व प्रथम मांडले व त्याच्या आधाराने सामाजिक कराराचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. त्याने मानवाच्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याला सर्वोच्च मूल्य मानले आहे. त्याच्या मते, मनुष्य जन्मतः स्वतंत्र असतो. परंतु काळाच्या ओघात त्याचे समाजीकरण, सांस्कृतीकरण होते व तो मानवी समूहाचा एक अविभाज्य भाग बनतो. समाजाचा सदस्य बनल्यामुळे त्याचा इतर व्यक्ती, संस्था, संघटना यांच्याशी संबंध येतो. मानवी संबंध व व्यवहार जपण्याच्या प्रयत्नात त्याच्या नैसर्गिक स्वातंत्र्यावर अनेक बंधने येतात. निसर्गावस्थेतील कष्टप्रद जीवन संपविण्याच्या, बंधनांमधून मुक्त होण्याचा आणि समाजात राहूनही आपले स्वातंत्र्य सुरक्षित राखण्याच्या उद्देशाने मानवाने सामाजिक करार केला व राज्यसंस्था निर्माण केली, असे रुसोचे मत आहे.

तसेच राज्यसंस्थेच्या निर्मितीला गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष मुख्यत्वे कारणीभूत आहे. तरीदेखील या दोन वर्गांच्या सहकार्यातून, करारातून राज्यसंस्था निर्माण झाली असेही रुसो म्हणतो. असे असले तरी सामाजिक करारामुळे श्रीमंत वर्गाचा सर्वाधिक फायदा व गरीब वर्गाचे सर्वाधिक नुकसान झाले, हे देखील तो स्पष्टपणे मांडतो. थोडक्यात राज्यसंस्थेच्या निर्मितीला आर्थिक आणि सामाजिक विषमताच जबाबदार आहे, हे दाखविण्याचा त्याने प्रयत्न केला. परंतु याच आर्थिक व सामाजिक विषमतेमुळे मानव निसर्गावस्थेतील रम्य जीवनाला कायमचा पारखा झाला, असेही तो म्हणतो.

कराराचे स्वरूप स्पष्ट करताना रुसो म्हणतो की, 'निसर्गावस्थेतील परिस्थितीमध्ये बदल करण्यासाठी संघटनेचा असा एखादा प्रकार शोधायला हवा की, ज्याच्यामुळे समाजाची सगळी विधायक शक्ती सभासदांच्या जीविताचे व मालमत्तेचे संरक्षण करण्यासाठी वापरता येईल व सामाजिक ऐक्य निर्माण केल्यानंतरही त्याला पूर्वीप्रमाणेच स्वातंत्र्य व नैसर्गिक अधिकार यांचा वापर करता येईल.' त्यासाठी मानवाने सामाजिक करार केला व कराराद्वारे प्रत्येक व्यक्तीने आपले नैसर्गिक, व्यक्तीगत हक्क, स्वातंत्र्य सार्वभौम सत्तेला देऊन टाकले व या नव्या व्यवस्थेचा भाग म्हणून त्यात स्वतःला समर्पित केले. या कराराद्वारे मानवाने सार्वभौम सत्ता निर्माण केली व तिला आपले नैसर्गिक स्वातंत्र्य बहाल केले. तरीही मानव पूर्वीप्रमाणेच स्वतंत्र राहिला. थोडक्यात, प्रत्येकाने आपले स्वातंत्र्यच नव्हे तर आपले स्वतंत्र अस्तित्त्व, व्यक्तिमत्व सर्वांच्या कल्याणासाठी काम करणाऱ्या सार्वभौम सत्तेला देऊन टाकले. सर्वांना परस्परांशी सामाजिक ऐक्य, शांतता, सुरक्षितता यासाठी हा करार केला.

अर्थात कराराद्वारे निर्माण झालेल्या सर्वाभौम सत्तेला जनसंमतीचा आधार असला पाहिजे, अशी सार्वभौम सत्ता लोकांना त्यांच्या खऱ्या स्वातंत्र्याची हमी देते. करार करण्यासाठी एकत्र आलेल्या व्यक्ती म्हणजे केवळ त्याची गोळाबेरीज नसते तर चांगला समाज व आदर्श राज्य निर्माण करण्याच्या आंतरिक प्रेरणेने एकत्र आलेल्यांचे सामूहिक ऐक्य असते. त्याच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दांतातील सर्वात महत्त्वाची संकल्पना म्हणजे 'सामूहिक ईहा (General Will)' ही होय. याच सामूहिक ईहेतून राज्य निर्माण झाले. त्याच्या मते, कराराद्वारे अ, ब, क, ड या व्यक्तींनी आपली इच्छा, स्वातंत्र्य, अगदी स्वतःचे वैयक्तिक अधिकारदेखील अ+ब+क+ड या सर्वांच्या एकत्रित इच्छेला देऊन टाकले. त्याला रुसोने सामूहिक ईहा (General Will) असे म्हटले आहे. या कराराचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे व्यक्तीने कराराद्वारे आपले व्यक्तिमत्व समर्पित केले. परंतु प्रत्यक्षात ते व्यक्तिमत्व जपले. स्वातंत्र्य अर्पण केले. परंतु व्यक्ती स्वतंत्रच राहिली. थोडक्यात व्यक्तीने जे व्यक्तीगत स्वरूपात दिले ते सामूहिक स्वरूपात पुन्हा स्वतःकडेच अबाधित राखले. रुसो म्हणतो, "सामाजिक करारामुळे व्यक्तीची परिस्थिती पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक चांगली झाली. असुरक्षितता व भय यांच्याऐवजी तिला सुरक्षितता मिळाली. तिचे स्वहित अधिक चांगल्याप्रकारे जपले गेले.

करारानंतर निर्माण होणारा समाज व त्यातील व्यक्ती अधिक स्वातंत्र्य व समानता मिळवितो. समाजाचे ऐक्य निर्माण होते व असा समाज सर्वांचे कल्याण, सर्वांचे हित पाहणारा असतो. सर्वांच्याच व्यक्तीगत इच्छांचे विलीनीकरण झाल्यामुळे समतेवर आधारलेला समाज निर्माण होतो. अशा समाजात जनतेचे सार्वभौमत्व विचारात घेऊन राज्यकारभार चालणार असल्याने तो आदर्श समाज बनतो. अर्थात या सार्वभौम सत्तेला जनसंमतीचा आधार असावाच लागतो. अशी सार्वभौम सत्ता लोकांना खऱ्या स्वातंत्र्याची हमी देते.

क) सामूहिक ईहा (General Will) :-

सामाजिक कराराचा सिध्दांत अधिक सविस्तरपणे स्पष्ट करण्यासाठी रुसोने 'सामूहिक ईहा' ही कल्पना मांडली आहे. ती अधिक गुंतागुंतीची आहे व तिच्यामध्ये आंतर्विरोधदेखील आहे. त्या संदर्भात अनेक तपशील तपासले, अभ्यासले तरी ही कल्पना बरीचशी अस्पष्टच राहिली आहे. रुसोच्या मते, सामान्यतः मानवाच्या इच्छा दोन प्रकारच्या असतात. एक व्यक्तीगत इच्छा-जी अस्थिर, चंचल, अविवेकी स्वार्थी व भावनेवर आधारलेली असते. दुसरी खरी इच्छा-जी स्थिर, विवेकी, निःस्वार्थी असते. भावनेपेक्षा बुध्दीवर आधारलेली असते. रुसोच्या मते, सर्व व्यक्तींची खरी इच्छा म्हणजे व्यक्तीगत व सामाजिक हिताचे एकत्रिकरण असते. सामूहिक ईहेमध्ये सर्वांच्या खऱ्या इच्छांचे प्रतिबिंब पडलेले असते. परंतु सर्वांची इच्छा म्हणजेदेखील सामूहिक ईहा नव्हे. तसेच सर्वांच्या खऱ्या इच्छांची एकत्रित बेरीज म्हणजेसुद्धा सामूहिक ईहा नव्हे. परंतु ही ईहा सर्वांच्या, समाजाच्या कल्याणाचा विचार

करते. जेव्हा प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचा व्यक्तीगत स्वार्थ सामूहिक ईहेमध्ये अंतर्भूत करून टाकते व शुध्द, विवेकी स्वरूपात जो सर्वांच्या कल्याणाचा, हिताचा विचार शिल्लक राहतो तो म्हणजे 'सामूहिक ईहा' होय. सामूहिक ईहा हाच राज्याच्या निर्मितीचा खरा आधार असतो.

'सामूहिक ईहा' हे सर्व व्यक्तींचे संघटित रूप असते. ती सार्वभौम, चिरंतन, अविभाज्य असते, राज्याने केलेले कायदे हे या सार्वभौम सामूहिक ईहेचे दृश्य स्वरूप असते. सामूहिक ईहा ही खऱ्या अर्थाने कायद्यांमधून व्यक्त होत असते. सामूहिक ईहेचा आविष्कार म्हणजेच कायदा होय. त्यामुळे कायद्याच्या बंधनात, मर्यादित राहूनदेखील व्यक्ती स्वतंत्र असते. तसेच ही सार्वभौम सत्ता खऱ्या अर्थाने जनतेकडेच असते. ती शासन संस्थेकडे नसते. शासन संस्था हे जनतेच्या सार्वभौम सत्तेचा तिच्या (जनतेच्या) मर्जीप्रमाणे वापर करणारे एक साधन आहे.

□ सामूहिक ईहेची वैशिष्ट्ये :-

सामान्यतः सार्वभौमत्वाची जी वैशिष्ट्ये आहेत, तिच सामूहिक ईहेची आहेत.

१. अदेयता : सामूहिक ईहा परस्परांनी केलेल्या करारातून निर्माण झालेली आहे, त्यामुळे ती कोणाला देता येत नाही किंवा हस्तांतरित करता येत नाही.

२. अविभाज्यता : ती सर्व समावेशक व एकमेव आहे, तिचे विभाजन होत नाही. ती नेहमी एकात्म स्वरूपात असते.

३. सामाजिक ऐक्य निर्माण करणारी असते : ती प्रत्येकाला स्वतःची व्यक्तीगत इच्छा बाजूला ठेवून सामाजिक ऐक्यासाठी एकत्र आणते. ती सर्वांचे ऐक्य घडवून आणते व समाजाचे, सर्वांचे हितसंबंध जपते.

४. विवेकी व न्यायी : सामूहिक ईहा ही स्थीर, निःस्वार्थी, सदसद् विवेकावर आधारित असते. ती व्यक्तीगत हितापेक्षा समाजहिताला प्राधान्य देणारी म्हणून न्यायी असते.

५. निःस्वार्थी : सामूहिक ईहेमध्ये सर्वांची व्यक्तीगत इच्छा समर्पित झालेली असते. व्यक्तीगत इच्छेला महत्त्व नसल्यामुळे ती सर्व समाजाच्या कल्याणाचा निःस्वार्थीपणे विचार करणारी असते.

६. चिरंतनता : ती संपूर्ण समाजाच्या इच्छेचे, सार्वभौमत्वाचे प्रतिनिधीत्व करित असल्यामुळे जोपर्यंत समाजाचे, राज्यसंस्थेचे अस्तित्व आहे, तोपर्यंत ती टिकणारी म्हणजेच चिरंतन असते.

७. सार्वभौमत्व : सामूहिक ईहेतून सर्व व्यक्तींचे सार्वभौमत्व व्यक्त होत असते. तिच्यातून समाजासाठी कायदे करणारी, त्यांची अंमलबजावणी करणारी व न्यायदान करणारी सार्वभौम सत्ता निर्माण होते.

८. समाजाचे प्रतिनिधित्व : सामूहिक ईहेतून निर्माण झालेली सार्वभौम सत्ता संपूर्ण समाजाचे, जनतेचे प्रतिनिधित्व करते. म्हणजे ती समाजाच्या हिताचे, लोककल्याणाचे प्रतिनिधित्व करते. ती कोणत्याही एका व्यक्तीचे, गटाचे किंवा वर्गाचे प्रतिनिधित्व करीत नाही. यातून रुसोचे लोकशाही विषयीचे विचार व्यक्त होतात.

थोडक्यात, रुसोच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दांतातून सामूहिक ईहेची निर्मिती, सामूहिक ईहेतून सार्वभौमत्वाची निर्मिती व या दोन्ही संकल्पनांमधून लोकशाहीची निर्मिती करण्याचा विचार स्पष्ट होतो, हीच त्याच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दांताची फलश्रुती आहे. त्यातून त्याचा आदर्श राज्य निर्माण करण्याचा सद्देतू दिसून येतो.

□ शासनसंस्थेविषयीचे विचार :-

रुसोने समाज, राज्य आणि शासनसंस्था या तिन्ही संकल्पनांमध्ये फरक केला आहे. त्याच्या मते, चांगले जीवन जगण्याच्या जाणिवेतून एकत्र आलेला समुदाय म्हणजे समाज होय. समाजाने सामूहिक ईहेद्वारे सार्वभौम सत्ता असलेली यंत्रणा निर्माण केली ती म्हणजे राज्य होय. सार्वभौम सत्तेचे प्रतिनिधीतव करणारी व तिची इच्छा प्रत्यक्षात आणणारी संस्था म्हणजे शासन संस्था होय. ती संपूर्ण समाजाचे कल्याण साधण्याचे एक माध्यम किंवा साधन असते. शासन संस्था राज्यापेक्षा वेगळी आहे. राज्य ही अमूर्त, अदृश्य कल्पना आहे तर शासन संस्था हे तिचे मूर्त किंवा दृश्य स्वरूप आहे. राज्य ही शाश्वत, चिरंतन संस्था आहे. तर शासन संस्थेची कालमर्यादा निश्चित असते. शासन संस्थेकडे सार्वभौम सत्ता नसते तर प्रत्यक्षात ती जनतेच्या हातात असते. शासन संस्था म्हणजे कार्यकारी सत्तेचा वापर करणारी यंत्रणा होय. हा वापर ती समाजाच्या मान्यतेनेच करू शकते. शासन संस्थेच्या सत्तेच्या वापराला देखील समाज मान्यता, जनसंमती असावी लागते. शासन संस्था जनतेचे हित, कल्याण साध्य करण्यासाठी वचनबद्ध असते. ती जनसंमतीनेच चालली पाहिजे. काही परिस्थितीत शासन संस्था निरंकुश बनते. तिच्याकडून लोकहिताची उपेक्षा होऊ शकते. अशावेळी शासन संस्थेवर नियंत्रण ठेवण्याचे व तिला पुन्हा सामूहिक सद्देतूच्या मार्गावर आणण्याचे काम समाजालाच करावे लागते.

रुसोच्या मते, लोक शासन संस्था निर्माण करतात अथवा ती योग्य प्रकारे काम करीत नसेल तर रद्द किंवा बरखास्त करू शकतात. सामूहिक ईहेचे अशाप्रकारे शासन संस्थेवर नियंत्रण असते, परंतु राज्यसंस्थेवर असू शकत नाही. कारण राज्याला स्वतंत्र, स्वयंभू अस्तित्व आहे व ते चिरंतन आहे. तर शासन संस्था ठराविक कालमर्यादेनंतर जनतेच्या संमतीतून अस्तित्वात येते व ती राज्याची सहाय्यक यंत्रणा म्हणून काम करते. तिच्यामध्ये जनतेला आपल्या इच्छेनुसार बदल करता येतो. सामूहिक ईहा महत्त्वाची मानून कार्यवाही करणारी यंत्रणा म्हणजे शासन संस्था होय.

□ शासन संस्थेचे प्रकार :-

रुसोच्या मते, स्थळ, काळ व परिस्थितीनुसार शासन संस्थेचा प्रकार निश्चित होत असतो. त्याने शासन संस्थेचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

१. लोकशाही : सत्ता सर्व लोकांच्या किंवा बहुसंख्यांकांच्या हातात असते.
२. महाजनशाही : सत्ता मूठभर, थोड्या लोकांच्या हातात असते.
३. राजेशाही : सत्ता एकाच व्यक्तीच्या हातात एकवटलेली असते.

त्याने राज्याची लोकसंख्या व भूप्रदेश यांचा विचार करून शासन संस्थेचा योग्य प्रकार कोणता हे सांगितले आहे. त्याच्या मते, आकाराने लहान असलेल्या राज्यासाठी लोकशाही, मध्यम आकाराच्या राज्यासाठी महाजनशाही व मोठ्या आकारमानाच्या राज्यासाठी राजेशाही योग्य आहे. शासनसंस्थेचा कोणता प्रकार उत्तम आहे याविषयी रुसोने मत व्यक्त केले आहे. त्यांच्यामते, राज्यातील नागरिक जर सूज्ञ, जागरूक असतील तर लोकशाही हा शासन प्रकार योग्य ठरतो. अन्यथा अस्थिरता निर्माण होते. महाजनशाहीत निर्वाचित महाजनशाही अधिक चांगली कारण महाजनांनी निवड लोकांकडून होते. अनुवांशिक महाजनशाही हा प्रकार मात्र त्याला अमान्य आहे. तर राजेशाहीत सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा व ती अयोग्य पध्दतीने वापरली जाण्याचा धोका असतो. यासंदर्भात कोणता शासनप्रकार सर्वोत्तम आहे याचे उत्तर त्याने ज्या शासनप्रकारात लोकांचे रक्षण, कल्याण होते, सर्व प्रकारे लोकांची भरभराट होते, तो शासन प्रकार सर्वोत्तम आहे, असे दिले आहे. यावरून शासन संस्था, शासन संस्थेचे प्रकार याविषयीच्या रुसोच्या विचारांमध्ये जनतेचे सार्वभौमत्व, जनतेचे कल्याण हा विचार मध्यवर्ती आहे, हे लक्षात येते.

□ सार्वभौमत्वाविषयीचे विचार :-

रुसोच्या सामाजिक कराराच्या सिध्दांतामधील सर्वात महत्त्वाची व मध्यवर्ती संकल्पना म्हणजे सामूहिक ईहा ही होय. ही सामूहिक ईहा राज्याच्या निर्मितीचा प्रमुख आधार आहे. रुसोच्या मते, सामूहिक ईहा म्हणजेच सार्वभौमत्व होय. हे सार्वभौमत्व जनतेच्या ठिकाणी असते. रुसोने सर्वप्रथम जनतेच्या सार्वभौमत्वाचा विचार मांडला. त्याची सार्वभौमत्वाची कल्पना हॉब्सपेक्षा वेगळी आहे. हॉब्सच्या मते, राज्याची सार्वभौम सत्ता राजाच्या हातात असते व ती अमर्यादित असते. लॉकची सार्वभौमत्वाची कल्पना जनसंमतीवर आधारलेली आहे. रुसोने हॉब्स व लॉक यांच्या विचारांमध्ये समन्वय साधला आहे. त्यानेदेखील जनतेच्या सार्वभौमत्वाची कल्पना मांडली आहे. त्याच्या मते, राज्याची सार्वभौम सत्ता हे जनतेच्या सामूहिक ईहेचेच प्रतिरूप आहे. सामूहिक ईहा सार्वभौम असते व तिचे शासन संस्थेवर नियंत्रण असते. सार्वभौम सत्ता जनतेच्या हातात असते या त्याच्या विचारांवरून तो लोकशाहीचा पुरस्कर्ता होता हे लक्षात येते.

□ सार्वभौमत्वाची वैशिष्ट्ये :-

जनतेच्या सामूहिक ईहेतून सार्वभौम सत्तेची निर्मिती झाली आहे, असे रुसोचे मत आहे. त्यामुळे सामूहिक ईहेची जी वैशिष्ट्ये आहेत- १) अदेयता, २) अविभाज्यता, ३) विवेकी व न्यायी ४) चिरंतनता, ५) एकमेवता. तीच सार्वभौमत्वाची देखील वैशिष्ट्ये आहेत.

□ राज्याच्या उदयाचा सेंद्रीय सिध्दांत :-

रुसोने सामाजिक करारातून निर्माण झालेल्या राज्यसंस्थेसाठी मानवी देहाची उपमा वापरली आहे. ज्याप्रमाणे कोणत्याही सजीवाचे शरीर विविध सजीव अवयवांनी मिळून बनलेले असते. त्याप्रमाणेच विशिष्ट ध्येयाने संघटित झालेला समाज राज्याच्या स्वरूपात सजीव बनतो. त्याच्यामते, राज्याला एक प्रकारचे स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व असून ते नैतिक स्वरूपात प्रकट होते. मानवी शरीराचे अनेक अवयव जसे एकाच शरीरात एकत्र येऊन सजीव होतात, कार्यान्वीत होतात, शरीराच्या विविध क्रिया पार पाडतात. तसेच राज्यरूपी सेंद्रीय तत्त्वाचेदेखील आहे. राज्यदेखील मानवी सेंद्रीय स्वरूपाप्रमाणेच आहे. मानवी शरीरातील विविध अवयवांच्या गरजा शरीरात राहूनच पूर्ण होतात. शरीरात राहूनच त्यांचा विकास होतो. त्याचप्रमाणे शासन संस्था, तिचे विभाग, समाजातील सर्व व्यक्ती, संघटना यादेखील राज्यरूपी सेंद्रीय तत्त्वाचाच एक भाग आहेत. राज्यात राहूनच त्यांच्या गरजा पूर्ण होतात व त्यांचा विकास होतो. व्यक्तीच्या आत्मसंरक्षण, स्वहित हा गरजा राज्यातच पूर्ण होतात. मानवी शरीराला नियंत्रित करणारा मेंदू हा महत्त्वाचा अवयव आहे. तो इतर अवयवांना आदेश देऊन त्यांच्याकडून कार्य करून घेतो व त्यांच्यावर नियंत्रणदेखील ठेवतो. रक्ताभिसरण, मज्जासंस्था, स्नायू, पेशी यांचे कार्य मेंदूच्या आदेशानुसार सूत्रबद्धरितीने चालते. त्याचप्रमाणे राज्यरूपी सेंद्रीय तत्त्वात सर्वांचे कल्याण, हित साध्य करण्याचे कार्य 'सामूहिक ईहा' या तत्त्वामुळे होते. सामूहिक ईहेमुळे राज्याला सार्वभौमत्व प्राप्त होते. रुसो म्हणतो, निसर्गाने मानवाची निर्मिती केली आणि मानवाने सामूहिक ईहेच्या आधारावर राज्याची निर्मिती केली. या दोन्हीमध्ये सेंद्रीय तत्त्व महत्त्वाचे आहे.

रुसोने राज्याचे सेंद्रीय स्वरूप स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, 'राज्य ही सजीव मानवाप्रमाणे असणारी एक संस्था आहे. सार्वभौमत्व हे राज्यरूपी शरीराचे डोके, शासन संस्था म्हणजे मेंदू, इच्छाशक्ती म्हणजे शरीरातील धमन्या आहेत. राज्यातील विविध व्यवसाय, व्यापार, शेती, पशुपालन हे राज्यरूपी शरीराचे पोट असते. सार्वजनिक उत्पन्न हे राज्यरूपी शरीरातील रक्ताप्रमाणे असून त्यामुळे इतर घटक कार्यक्षम राहतात. राज्यातील नागरिक या सेंद्रीय तत्त्वातील पेशींप्रमाणे आहेत व ते देखील राज्याची यंत्रणा सुव्यवस्थित ठेवण्यासाठी प्रयत्न करतात. ज्याप्रमाणे मानवी शरीरात थोडा जरी बिघाड झाला तरी त्याच्या संवेदना मानवी मेंदूला कळतात. त्याप्रमाणे राज्याच्या यंत्रणेत झालेला बिघाड राज्याच्या मेंदूला म्हणजे शासन संस्थेला कळतो.'

थोडक्यात रूसोने मांडलेला राज्याच्या उदयाचा सेंद्रीय सिध्दांत राज्याचे स्वरूप आणि कार्य स्पष्ट करण्यासाठी उपयुक्त आहे. त्यासाठी त्याने मानवी शरीराचे सेंद्रिय तत्व कल्पना किंवा उपमा म्हणून वापरले आहे. त्याने मांडलेला राज्याच्या उदयासंबंधीचा सेंद्रिय सिध्दांत जरी काल्पनिक असला तरी राज्याचे स्वरूप मानवी शरीराप्रमाणे सचेतन आहे, चैतन्य गुणांनी युक्त आहे, हे सांगण्याचा रूसोने केलेला प्रयत्न निश्चितच तात्त्विक व व्यावहारिकदृष्ट्या योग्य आहे, असे म्हणावे लागते.

*** स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४ ***

□ खालीलपैकी अचूक पर्याय निवडा व लिहा.

१. या विचारवंताला फ्रेंच राज्यक्रांतीचा जनक असे म्हणतात.

(अ) थॉमस हॉब्स	(ब) रूसो
(क) मॅकियाव्हेली	(ड) जॉन लॉक.
२. या विचारवंताने सामाजिक कराराच्या सिध्दांताद्वारे 'सामूहिक ईहा' ही कल्पना मांडली.

(अ) रूसो	(ब) जॉन लॉक
(क) थॉमस हॉब्स	(ड) मॅकियाव्हेली.
३. रूसोने सामाजिक कराराचा सिध्दांत या ग्रंथात मांडला आहे.

(अ) लेविएथन	(ब) द प्रिन्स
(क) सामाजिक करार	(ड) द स्टेटस्मन.
४. या विचारवंताने निसर्गावस्थेतील मानवाचे वर्णन 'सभ्य व उमदा प्राणी' (Noble Savage) असे केले आहे.

(अ) प्लेटो	(ब) थॉमस हॉब्स
(क) जॉन लॉक	(ड) रूसो.
५. या विचारवंताच्या मते, 'सामूहिक ईहे'चा आविष्कार म्हणजे कायदा होय.'

(अ) रूसो	(ब) मॅकियाव्हेली
(क) ऑरिस्टॉटल	(ड) थॉमस हॉब्स.
६. रूसोच्या मते हा राज्याच्या निर्मितीचा खरा आधार आहे.

(अ) सार्वभौमत्व	(ब) सामूहिक ईहा
(क) शासन संस्था	(ड) कायदा.

७. या विचारवंताने सर्वप्रथम जनतेच्या सार्वभौमत्वाचा विचार मांडला.

(अ) मॅकियाव्हेली

(ब) थॉमस हॉब्स

(क) रुसो

(ड) सॉक्रेटीस.

२.३ सारांश

युरोपमध्ये मध्ययुगीन काळाच्या अखेरीस 'प्रबोधनाचे युग' निर्माण झाले. इटली हा देश या प्रबोधनाच्या चळवळीचे मुख्य केंद्र होता. या काळात निकोलो मॅकियाव्हेलीने राजकीय विचारांचे जे योगदान दिले, त्या मौलिक योगदानामुळे तो इटलीतील परिवर्तनाचा अग्रदूत बनला. त्याने काही प्रस्थापित धारणांना, कल्पनांना व सिध्दांतांना छेद दिला. त्याने राज्यसंस्था ही परमेश्वरनिर्मित आहे, हा दैवी सिध्दांत नाकारला व ती मानवाने गरजेतून निर्माण केली, हा नवा विचार मांडला. त्याने धर्म, नीति, राजकारण याविषयी विवेकवादी व धर्मनिरपेक्ष भूमिका स्वीकारली. धर्म व राजकारण परस्परांपासून भिन्न आहेत, त्यामुळे ते विभक्त असावे असा विचार त्याने मांडला व धर्माच्या प्रभावातून राजकीय विचारांना मुक्त करण्याचे महान कार्य केले. या अर्थाने त्याने राजकीय विचारांच्या परंपरेत धर्मनिरपेक्ष विचारांचा पाया घालण्याचे काम केले. त्याने आपल्या राजकीय विचारांमधून निरंकुश राजेशाहीचे समर्थन केले. इटलीचे सर्व क्षेत्रात झालेले अधःपतन थांबवून आपल्या देशाला वैभवसंपन्न व सामर्थ्यशाली बनविण्यासाठी त्याने केलेले प्रयत्न म्हणूनच मोलाचे ठरतात.

थॉमस हॉब्स हा १७व्या शतकात इंग्लंडमध्ये होऊन गेलेला एक राजकीय विचारवंत आहे. मानवी समाज व राज्य कसे निर्माण झाले असावे, या प्रश्नाची उकल करण्यासाठी त्याने सामाजिक कराराचा सिध्दांत मांडला. त्याने 'लेविएथन' नावाचा ग्रंथ लिहून सामाजिक कराराच्या सिध्दांताचा पाया घातला. कालांतराने जॉन लॉक व रुसो यांनी त्याच्या सिध्दांताला अधिक सुस्पष्ट व व्यावहारिक रूप दिले. 'सार्वभौम सत्तेची आज्ञा म्हणजेच कायदा' हा त्याचा विचार पुढच्या काळात राज्याच्या संदर्भात विचार मांडताना मार्गदर्शक ठरला. त्याने आपल्या राजकीय विचारांमधून राज्यसंस्था ही सर्वश्रेष्ठ संस्था आहे व निरंकुश राजेशाही हाच सर्वोत्तम शासन प्रकार आहे, असे प्रतिपादन केले.

जॉन लॉकदेखील इंग्लंडमधील प्रसिध्द राजकीय विचारवंत म्हणून ओळखला जातो. हॉब्सप्रमाणेच लॉकनेदेखील सामाजिक कराराचा सिध्दांत मांडला व राज्यसंस्था मानवनिर्मित आहे, या हॉब्सच्या सिध्दांताला पुष्टी दिली. लोकांनी सामाजिक कराराद्वारे राज्याकडे सार्वभौम सत्ता दिली असली तरी राज्याच्या सार्वभौम सत्तेला लोकांची मान्यता अथवा जनाधार असणे आवश्यक आहे, हा अत्यंत महत्वाचा विचार लॉकने मांडला. त्यातून त्याने मर्यादित राजेशाहीचे समर्थन केल्याचे लक्षात येते. त्याने

मांडलेली नैसर्गिक हक्कांची कल्पनादेखील अतिशय महत्त्वाची असून या कल्पनेचा प्रभाव आधुनिक काळातील अनेक देशांच्या राज्यघटनांवर पडला आहे.

रुसो या फ्रान्समधील विचारवंताने मांडलेले राजकीय विचार क्रांतिकारी व फ्रान्सच्या राजकीय, सामाजिक व शिक्षण क्षेत्राला नवी दिशा देणारे ठरले. त्याच्या विचारांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीची पार्श्वभूमी तयार केली, असे मानले जाते. रुसोनेदेखील समाज व राज्यनिर्मितीविषयी सामाजिक कराराचा सिध्दांत मांडला, त्याच्या या सिध्दांतामधील 'सामूहिक ईहा' ही मध्यवर्ती कल्पना आहे. तिच्या माध्यमातून रुसोने कल्याणकारी राज्य, आदर्श राज्य यांचे संकल्पचित्र तयार केले. लॉकप्रमाणेच रुसोनेदेखील राज्याच्या सार्वभौम सत्तेला जनाधार असणे आवश्यक आहे, असे मानले आहे. या विचारांवरून तो लोकशाहीचा समर्थक होता हे लक्षात येते. थोडक्यात मॅकियाव्हेली, हॉब्स, लॉक व रुसो यांनी मांडलेल्या राजकीय विचारांचे अध्ययन केल्यानंतर असे लक्षात येते की, हॉब्सने निरंकुश राजेशाही, लॉकने मर्यादित राजेशाही आणि रुसोने लोकशाही या शासन प्रकाराचा पुरस्कार केला. या चार राजकीय विचारवंतांचे विचार जसे त्या काळातील परिस्थितीला प्रेरक ठरले तसेच ते आधुनिक काळातील परिस्थितीलादेखील प्रेरक आणि मार्गदर्शक ठरले आहेत. त्यांच्या विचारांचे महत्त्व कालातीत आहे हे मान्य केले पाहिजे.

२.४ पारिभाषिक शब्द व शब्दार्थ

- र सामाजिक करार सिध्दांत : लोकांनी एकत्र येऊन परस्परात करार करून राज्यसंस्था निर्माण केली असे प्रतिपादन करणारा विचार.
- र सार्वभौमत्व : राज्याची सर्वश्रेष्ठ इच्छा जी कायद्याचा आधार असते.
- र नैसर्गिक हक्क : मानवाला जन्मतः निसर्गाकडून प्राप्त झालेले अधिकार.
- र सामूहिक ईहा : राज्यातील सर्व व्यक्तींचा सद्सद्विवेक बुध्दीवर व मानवी कल्याणावर आधारलेला विचार.

२.५ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१ ची उत्तरे

१. (क) द प्रिन्स.
२. (ब) मॅकियाव्हेली.
३. (अ) राजेशाही.

४. (ड) मॅकियाव्हेली.

५. (क) मॅकियाव्हेली.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२ ची उत्तरे

१. (ड) सामाजिक कराराचा सिध्दांत.

२. (क) सामाजिक करार.

३. (ब) लेविएथन.

४. (क) थॉमस हॉब्स.

५. (ब) मर्यादित राजेशाही.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३ ची उत्तरे

१. (ब) *Two Treatises on Civil Government*.

२. (अ) लोकशाही.

३. (क) जॉन लॉक.

४. (ड) मर्यादित राजेशाही.

५. (अ) जॉन लॉक.

□ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४ ची उत्तरे

१. (ब) रूसो.

२. (अ) रूसो.

३. (अ) लेविएथन.

४. (ड) रूसो.

५. (अ) रूसो.

६. (अ) सार्वभौमत्व.

७. (क) रूसो.

२.६ सरावासाठी स्वाध्याय

□ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१. निकोलो मॅकियाव्हेलीचे राज्याविषयीचे विचार सविस्तर लिहा.
२. मॅकियाव्हेलीने शासन संस्थेचे वर्गीकरण कसे केले आहे ते विशद करा.
३. 'मॅकियाव्हेलीला प्रबोधन युगाचे अपत्य असे म्हटले जाते' या विधानाचा परामर्श घ्या.
४. मॅकियाव्हेलीचे धर्म आणि नीति याविषयीचे विचार स्पष्ट करा.
५. थॉमस हॉब्सने मांडलेला सामाजिक करार सिध्दांत सविस्तर स्पष्ट करा.
६. थॉमस हॉब्सने राज्याविषयीचे विचार विशद करा.
७. जॉन लॉकचा सामाजिक करार सिध्दांत त्याचे स्वरूप व वैशिष्ट्ये याआधारे सविस्तर लिहा.
८. जॉन लॉकचे राज्यासंबंधीचे विचार सविस्तर लिहा.
९. रूसोचा सामाजिक करार सिध्दांत विशद करा.
१०. रूसोचे शासन संस्थेविषयीचे विचार सविस्तर लिहा.
११. रूसोचा राज्याच्या उदयाचा सेंद्रिय सिध्दांत स्पष्ट करा.

□ टिपा लिहा.

१. हॉब्सची अध्ययन पध्दती.
२. हॉब्सचे मानवी स्वभावाविषयीचे विचार.
३. हॉब्सचे शासन संस्थेचे वर्गीकरण.
४. लॉकची नैसर्गिक हक्कांची कल्पना.
५. रूसोचे शासन संस्थेचे वर्गीकरण.
६. सामूहिक ईहा.
७. रूसोचे सार्वभौमत्वाविषयीचे विचार.

२.७ अधिक वाचनासाठी संदर्भ

१. **Gupta, M. G.** : "*History of Political Thought*", Chaitanya Publication House, Alahabad.
२. **Jones, W. T.** : "*Masters of Political Thought*", (Vol. I, II), George G. Harrap, London, 1965.
३. **Eberstein, William** : "*Great Political Tinkers*", Oxford Press, 1977.
४. **खंडकर, अरुंधती** : 'राजा मॅकियाव्हेली (*The Prince*)', मराठी भाषांतर, साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९६३.
५. **कर्णिक व. भ.** : 'सामाजिक करार (रुसो)', मराठी भाषांतर-साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९७२.
६. **देव विजय, गोसावी शरद, आपटे संज्योत (१९९१)** : 'पाश्चात्य राजकीय विचारवंत', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१२.

○○○

Content

1. Overview:
Village Information System

2. Methodology and
Data Collection

3. Data Base
Creation and Data Analysis

4. Jaoli Tehsil:
A Review

5. Medha Circle:
A Case Study

6. Medha Circle:
Development Planning

7. Suggestions and
Recommendations

Dr. Vinod V. Pawar

M.A., M.Phil., Ph.D.

Assistant Professor of Geography,
Amdar Shashikant Shinde Mahavidyalaya,
Medha (Satara, Maharashtra)

Teaching Experience

13 Years

Research Specialization

Marketing Geography, GIS / GPS

Research Paper - 18 Published in National and international Journal

- 09 Presented in National / International Seminar / Conferences

Editor - International Journal - Journal of Current Science & Humanities

E-mail - vndpawar29@gmail.com



Dr. Suresh B. Zodage

M.A., B.Ed., Ph.D.

Associate Professor & Head
Department of Geography,
Chhatrapati Shivaji College, Satara (Maharashtra)

Teaching Experience

UG - 30 Years, PG - 10 Years

Research Specialization

Settlement Geography, Marketing Geography, Agriculture Geography,
Population Geography, GIS

Ph.D. Awarded Students - 08, **Working** - 06

M.Phil. Awarded Students - 06, **Working** - 03

Research Paper - 55 Published in National and international Journal

- 35 Presented in National / International Seminar / Conferences

Book Published - 01

Editor - International Journal - "Research Front"

Co-Editor - International Journal "Journal of Current Science & Humanities"

BoS- Ex- BoS Member, Mumbai University, Mumbai

E-mail - sureshzodage@gmail.com



GENERATION OF VILLAGE INFORMATION SYSTEM FOR DEVELOPMENT PLANNING

Dr. Vinod V. Pawar
Dr. Suresh B. Zodage



GENERATION OF VILLAGE INFORMATION SYSTEM FOR DEVELOPMENT PLANNING



Village information System is one of small scale applications which is an integral part of GIS, GPS and Remote sensing. This application is designed to store the data in digital format and maintain the database related to that village. In India, village economy totally depends on agriculture sector. There are other important aspects available in villages which are of equal importance. Hence, there must be informed database of these features. The data is considered as a backbone of all research and planning activities. Implementation of many planning systems failed due to improper inadequate data. This case study of villages in Medha circle of Jaoli Tehsil in Satara district is a small effort to acquire information at the village level. It is limited to the aspects like, population, caste, family type, wall type, roof type, electricity, telephone facility, vehicles, water facility, water accessibility and occupation. Data related to these aspects is very helpful in analyzing the existing status of infrastructure in village and making plans for the development in the villages in the near future. Here an attempt is made to develop a versatile information system that helps government officials, researchers, planners as well as common users.

Dr. Vinod V. Pawar
Dr. Suresh B. Zodage

Dr. Parag Khadke
M.A., B.Ed., T.S.D., NET, LL.D., LL.M.
Head, Department of Geography
School of Earth Sciences,
S.R.T.M. University, Nanded (MS)